

А. ҲОЖИЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИ СЎЗ ЯСАЛИШИ

Олий ўқув юртларининг филология факультетлари
студентлари учун қўлланма

ЎзССР Халқ таълими министрлиги тасдиқлаган

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1989

К И Р И Ш

Тилшунослик масалаларини тўғри ва мукаммал ёритиш, биринчи навбатда, унинг (тилшуносликнинг) соҳаларини аниқ белгилашга боғлиқдир. Бу фактни академик В. В. Виноградов ўз вақтида таъкидлаб, шундай ёзади: «Совет тилшунослиги олдида тилшунослик фанининг тузилиши, лингвистиканинг алоҳида соҳаларга бўлиниши, уларнинг ўзаро муносабати ва боғланиши каби масалалар қўйилган. Шу нарса равшанки, лингвистиканинг рационал бўлиниши турли элементлар ёки тилнинг турли томонлари, структурасининг ички бўлинишлари билан мувофиқ бўлиши шарт»¹.

Бир неча йиллар муқаддам айтилган бу фикрни ҳозирги кунда ҳам яна такрор айтишга асос йўқ эмас. Буни биргина сўз ясалиш ҳодисаси мисолидаёқ аниқ кўриш мумкин.

Сўз ясалиши, у билан боғлиқ бўлган ҳодисалар, шунингдек, сўз ясалиши баҳсининг предмети аниқ бўлсада, лекин бу соҳанинг бошқа соҳаларга, тилшуносликнинг бошқа бўлимларига муносабати, унинг тилшуносликдаги ўрни масаласида ҳануз бир фикрга келинган эмас. Кўпчилик ишларда сўз ясалиши грамматиканинг бир қисми сифатида талқин этилгани ҳолда, айрим ишларда у лексикологияда берилади, ҳатто сўз ясалишининг мутлақо лексикологияга мансублиги таъкидланади².

Сўнгги йилларга қадар рус тилшунослигида, шунингдек, туркологияда ҳам сўз ясалиши ва у билан боғлиқ бўлган барча ҳодисалар грамматиканинг морфология баҳсида ўрганиб келинар эди, яъни сўз ясалиши морфологик ҳодиса сифатида қаралиб, грамматиканинг шу бўлимига киритилар, шу бўлимда ўрганилар эди. Бунда,

¹ В. В. Виноградов. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. «Избранные труды. Исследование по русской грамматике», «Наука», М., 1975, с. 166.

² Бу ҳақда қаранг: В. В. Лопатин. Русская словообразовательная морфемика. «Наука», М., 1977, с. 3—4.

шубҳасиз, маълум факторлар асосга олинар эди. Аниқроғи, ясама сўзларнинг асосий қисми аффикслар ёрдамида ясалган сўзлар бўлгани, сўз ясалишининг асосий усули аффиксация усули (аффиксал морфема ёрдамида сўз ясалиши) бўлганидан сўз ясалиши ҳодисаси морфологик ҳодиса деб қаралар ва у морфологияда ўрганилар эди. Сўнгги йилларда эса, ҳодисаларнинг моҳияти чуқурроқ ёритилиши муносабати билан, сўз ясалиши тилшуносликнинг (фонетика, лексикология ва бошқа соҳалари каби) ўзига хос алоҳида текшириш объектига эга бўлган мустақил соҳаси эканлиги исбот этилди ва у деярли кўпчилик мутахассислар томонидан эътироф этилди. Бунинг оқибатида морфология ва сўз ясалиши баҳсига оид кўпгина тортишувли масалаларнинг тўғри ҳал этилишига, нотўғри нуқтаи назарларнинг бартараф этилишига имкон туғилди. Бироқ, шунга қарамай, сўз ясалиши ва унинг тилшуносликнинг бошқа соҳаларига бўлган муносабати масаласида ҳануз қатъий бир фикрга келинган эмас. Бу ҳақда гап борганда, аввало, сўз ясалишининг грамматика ва лексикология билан муносабати масаласига қисқа тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Тилшуносликнинг сўнгги ютуқлари асосида яратилган «Русская грамматика» асарида сўз ясалиши тилшуносликнинг алоҳида соҳаси экани қайд этилади ва мустақил соҳа сифатида берилади. Бироқ, шу билан бирга, у грамматиканинг (морфология, синтаксис каби) бир қисми деб кўрсатилади. Бу асарнинг «Кириш» қисмида, жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз: «Грамматик қурилиш (тил грамматикаси) ҳар бири ўзида грамматик воқеаларни бирлаштирган бир қатор системаларнинг бирлигидан иборат бўлади. Сўз ясалиши, морфология ва синтаксис грамматиканинг ана шундай системалари ҳисобланади»¹.

Бундай фикр, яъни сўз ясалиши грамматиканинг морфология ва синтаксис каби мустақил бўлими экани А. А. Шахматов томонидан ҳам айtilган эди. Бироқ академик В. В. Виноградовнинг кўрсатишича, А. А. Шахматов сўз ясалишини грамматика ёки лексикологияга киритиш масаласида иккиланган, аниқ бир фикрга келмаган. Сўз ясалиши баъзан унга тилшуносликнинг грамматика ва лексикология билан узвий алоқада бўлган алоҳида со-

¹ Русская грамматика, I. «Наука», М., 1982, с. 8.

ҳаси бўлиб туюлган¹. Кўринадики, сўз ясалишининг лексикология ва грамматикага яқинлиги, улар билан алоқада экани, шунингдек, сўз ясалишининг морфологияга мансублиги ёки грамматиканинг ўзича мустақил бўлими экани ҳақидаги нуқтаи назарлар рус тилшунослигида анча қадимдан давом этиб келәди. Лекин бу қарашларнинг бирортасида ҳам ҳануз конкрет бир фикрга келинган эмас.

Ўзбек тилига оид ишларда ҳам сўз ясалишининг лексикология ва грамматика билан алоқадорлиги, шу соҳаларга яқинлиги ҳақида гапирилади. Жумладан, профессор А. Ғ. Фуломов бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Демак, сўз ясалишининг ўз объекти бор, бунда грамматика ва лексика соҳалари билан умумийлик томонлари ҳам бор. Ҳозирги тилларда сўз ясашнинг энг кенг тарқалган усули аффиксация... бўлганлигидан унинг (сўз ясашнинг) биринчи навбатда морфология билан яқинлиги... кўзга ташланиб туради. Ҳолбуки, сўз ясашнинг бошқа йўллари унинг лексика билан ҳам, фонетика билан ҳам, синтаксис билан ҳам... боғлиқ эканини кўрсатади. Демак, сўз ясалиши ҳодисаси унинг асосий, етакчи хусусиятлари билан грамматика ва лексикологияга яқин туради... Кўринадики, сўз ясашнинг морфология ёки лексикологияга киритилиши унинг бир томонининггина ўз ичига олади»². Автор сўз ясалишининг ўз текшириш объектига эга бўлган алоҳида соҳа эканини қайд этади ва морфема билан иш кўрувчи соҳаларнинг баёнида аввал морфемия, сўнгра сўз ясалиши ва морфологиянинг алоҳида-алоҳида соҳалар сифатида берилиши, кўрсатилган грамматикада «илмий жиҳатдан пухта асосланган бўлиб, практик томондан ҳам афзалликларга эга» эканини таъкидлайди.

Сўз ясалишининг лексикологияга яқинлиги ва унинг лексикология баҳсига мансублиги ҳақида гапирганда, сўз ясалиши натижасида ҳосил бўладиган бирликнинг лексик бирлик, лексема бўлиши ва бу бирлик лексикологиянинг ўрганиш объекти экани назарда тутилади. Лекин бу факт сўз ясалишининг лексикологияга яқинлигига ҳам, уни лексикологияга киритиш кераклигига ҳам асос бўла олмайди. Шу сабабли сўнги йилларда

¹ Қаранг: В. В. Виноградов. Кўрсатилган асар, 169—170 бетлар.

² Ўзбек тили грамматикаси, I, Морфология. «Фан», Тошкент, 1975, 8-9- бетлар.

яратилган ишларда сўз ясалиши лексикология баҳсига мансуб деган қараш учрамайди.

Сўз ясалишини морфологияга яқинлаштириш, морфологияга боғлаш, уни морфология баҳсига киритишнинг сабаби сўз ясалишининг асосий усули аффиксация усули бўлиб, бунда ясовчи материал сифатида морфема қўлланиши, морфемани эса морфологик бирлик деб қарашдадир.

Сўз ясалишининг морфемалар билан иш кўриши сабабли морфологияга алоқадорлиги, лекин бундан қатъи назар, уларнинг ҳар бири ўз вазифаси, текшириш объекти, методига эга бўлган соҳалар экани айрим ишларда аниқ қайд этила бошлади. Масалан, француз тили сўз ясалишига бағишланган бир ишда, жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз:

«Сўз ясалиши грамматика билан, аниқроғи, сўзнинг морфем состави проблемалари билан боғланган бўлса-да, ўрганиш объекти жиҳатидан ҳам, тадқиқ этиш методи жиҳатидан ҳам у морфологиядан фарқ қилади... Вазифасининг ҳар хиллиги сўзларни морфем ва сўз ясалиши таҳлил этиш йўллариининг принципиал фарқини белгилайди. Шунга кўра, морфем ва сўз ясалиш таҳлилининг асосий birlikлари ҳам бошқа-бошқа бўлади»¹. Бу қарашда, гарчи сўзнинг морфологик ва морфем анализи бир хил деб тушунилса ҳам, лекин морфология билан сўз ясалишининг ўзича мустақил соҳа эканлиги тўғри кўрсатилган.

Кейинги вақтларда морфема фақат морфологик бирлик эмаслиги исботланди. Шундай экан, иш кўриш материали морфемалар бўлгани учун сўз ясалишини морфологияга киритишнинг тўғри эмаслиги ўз-ўзидан маълум бўлиб қолади. Худди шу ҳодисани ҳисобга олиб бўлса керак, «Русская грамматика»да, юқорида кўриб ўтганимиздек, сўз ясалиши морфологияга киритилмайди, балки грамматиканинг морфология ва синтаксис каби алоҳида бўлими деб таърифланади. Бунда, яъни сўз ясалишини грамматикага киритишда, сўз ясалишининг материали асосан морфема экани, морфемалар морфемиканинг ўрганиш объекти экани, морфемика грамматиканинг бир қисми экани назарда тутилади. Бу нарса

¹Э. А. Халифман, Т. С. Макеева, О. В. Раевская. Словообразование в современном французском языке. «Высшая школа», М., 1983, с. 14.

В. В. Лопатиннинг махсус ишида очиқ қайд этилган. Автор ёзади: «Русе лингвистик анъаналарига кўра, сўз ясалишига грамматик жиҳатдан ёндашиш характерли; бунда сўз ясалиши грамматиканинг бир қисми деб, сўз ясаш воситалари эса грамматик воситалар деб қаралади.

Сўз ясалишига бундай муносабатда бўлишга, биринчи навбатда, шу нарса асос бўладики, тилнинг сўз ясаш воситалари, асосан, морфем воситалардир. Бинобарин, сўз ясаш механизми, соф морфологик механизм (сўз ўзгартириш механизми) билан бир қаторда, грамматиканинг морфемика деб аташ мумкин бўлган бўлимининг бир қисми ҳисобланади»¹.

Сўз ясалишини морфологияга киритмасликка, ундан фарқли алоҳида соҳа сифатида ажратишга ҳеч қандай эътироз бўлиши мумкин эмас. Чунки, морфология сўз туркумлари, бу туркумларга хос грамматик категориялар ва грамматик формаларни ўрганувчи соҳа деб тан олинар экан, сўз ясалишини бу бўлимга киритиш мумкин эмас.

Демак, сўз ясалишини ўзига мустақил соҳа деб тан олган ҳолда (морфологиядан ажратиб), уни яна грамматикага киритиш — грамматиканинг морфология ва синтаксис каби алоҳида системаси деб таърифлашга келганда шуни айтиш керакки, бунда ҳам сўз ясалишининг асосий усули аффиксация усули экани, бу усулда морфемалар материал бўлиб хизмат қилиши, сўз ясаш воситалари грамматик воситалар экани назарда тутилади. Буни В. В. Лопатиннинг юқоридаги таърифидан ҳам очиқ кўриш мумкин.

Бу нуқтаи назар асосида иш кўриладиган бўлса, аввало, морфемика грамматиканинг бир бўлими деб тан олиниши, сўз ясалиши ва морфология эса морфемиканинг қисмлари сифатида ажратилиши керак бўлади. Бироқ шу вақтга қадар яратилган бирор ишда ҳам тилшуносликнинг соҳаларини бу тилда бўлимларга ажратиш учрамайди. Ҳатто «Русская грамматика» асарида ҳам морфемика грамматиканинг бир бўлими деб қаралмайди. Бу ишда морфемика учун маълум бўлим ажратилган бўлса ҳам, бу ҳодисанинг (соҳанинг) ўзи нима экани ҳақида конкрет гап, морфемиканинг таърифи йўқ. Унда сўзнинг маъноли қисмларга — морфемаларга ажратилиши, морфемаларнинг маъно ва функциялари сўз яса-

¹ В. В. Лопатин. Кўрсатилган асар, 4-бет.

лиши ва морфологияда ўрганилиши айтилади. Демак, бунда сўз ясалишининг морфологияга кирмаслиги, морфология каби ўзича мустақил соҳа экани аниқдир. Лекин унинг грамматиканинг бир бўлими бўлиши — грамматикага кириши, грамматикага киритиладиган бўлса, нима учун киритилиш сабаби (асоси) йўқ.

Бундан кўринадики, сўз ясалишининг грамматикага киритилиши ва унинг мустақил бир бўлими деб қаралиши унинг морфем бирликлар билан иш кўриши, бу билан морфемиканинг бир қисми деб қаралиши оқибатидир. Ваҳоланки, юқорида кўриб ўтилганидек, морфемика грамматиканинг бир бўлими экани ҳақида бирор ишда (ҳеч ким томонидан) исботлангани йўқ.

Бизнингча, морфемикани грамматиканинг бир бўлими деб қараш, уни грамматикага, жумладан, морфологияга киритиш учун етарли асос йўқ. Чунки, маълум ишларда кўрсатиб ўтилганидек, морфемалар ва улар билан боғлиқ ҳодисалар морфологияда ўрганилмайди. Морфемалардан маълум типларининг маъно ва функцияларигина морфологияда ўрганилади. Маълум тип морфемаларнинг маъно ва вазифалари эса сўз ясалиш баҳсида ўрганилади. Морфема билан боғлиқ бўлган умумий масалалар эса морфемика деб аталиши мумкин бўлган бўлимда ўрганилади. Бу масалаларни эса грамматика билан боғлаб бўлмайди — улар грамматик ҳодисалар эмас ва грамматикада ўрганилмайди. Морфемикани тилшуносликнинг морфемалар билан боғлиқ умумий масалаларни ўрганувчи мустақил соҳаси, морфемалар ҳақида таълимот бўлими деб қараш тўғри ва мақсадга мувофиқдир.

Морфемика тилшуносликнинг мустақил бўлими деб тан олинган тақдирда яна бир масалага, яъни иш кўриш воситалари, асосан морфемалар бўлган сўз ясалиши ва морфологиянинг морфемикага муносабати ҳақида тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Юқорида кўрдикки, сўз ясалишини грамматикага киритиш сўз яшаш воситаларини грамматик восита ҳисоблаш оқибати бўлган. Морфемалар морфем бирликлар экан, бу бирликлар билан иш кўрувчи сўз ясалишини, юқоридаги нуқтаи назардан, морфемикага киритиш керак бўлур эди. Бироқ, айтиб ўтилдики, бу масалада сўз яшаш воситаларини асли қандай восита (бирлик) эканига асосланиш тўғри йўл бўлмайди. Ясалиш (форма ясалиш) механизми морфем воситалардан иборат бўлган

морфология морфемиканинг бўлими бўла олмаганидек, худди шунингдек, механизмга эга бўлган (сўз ясовчи морфем воситалар билан иш кўрувчи) сўз ясалишини ҳам морфемикага киритиб бўлмайди, морфемиканинг бўлими ҳисоблаб бўлмайди. Морфемика, сўз ясалиши ва морфология тилшуносликнинг аффиксал морфема иштирок этган сўз структурасини, бу структура компонентларини турли нуқтаи назардан ўрганувчи алоҳида-алоҳида (ўзига мустақил) бўлимларидир. Мас., *унумдорлик*, *ишчиларимизга* сўзлари структурасининг морфем, сўз ясалиши ва морфологик жиҳатдан бўладиган таҳлилига эътибор берайлик.

Морфем таҳлилда бу сўзлар маъноли энг кичик (бўлинмас) қисмларга — морфемаларга ажратилади: *унумдорлик*, *ишчиларимизга*. Ана шу қисм (морфема)лар сўзнинг морфем структурасини тапшиқ этади. Морфем структурада, морфемалар миқдори қанча бўлишидан қатъи назар, икки хил бирлик фарқланади: 1) ўзак морфема (ёки ўзак); 2) аффиксал морфема (ёки аффикс). Морфемикада сўз структурасидаги ана шу бирликлар, уларнинг структура, маъно, вазифа ва бошқа жиҳатдан бўлган турлари, хусусиятлари ўрганилади. Морфемаларнинг сўз ясалиши ва форма ясалиши билан боғлиқ бўлган томонлари, бундаги маъно ва вазифалари морфемиканинг объектига қирмайди. Масалан, морфемикада аффиксларнинг сўз ясовчи ва форма ясовчи турлари борлиги айтилади. Лекин уларнинг маънолари, қандай сўз ёки форма ясаши таҳлил этилмайди.

Сўз ясалиш структурасида ҳам икки компонент ажратилади: 1) сўз ясалиш асоси; 2) сўз ясовчи аффикс (ёки формант). Масалан, *унумдорлик* сўзининг сўз ясалиш структураси: *унумдорлик*; *унумдор* сўзининг сўз ясалиш структураси: *унумдор*; *унум* сўзининг сўз ясалиш структураси: *ун-ум*.

Сўзнинг морфологик структурасида ҳам икки компонент ажратилади: 1) форма ясалиш асоси; 2) форма ясовчи аффикс (ёки формант). Мас., *ишчиларимизга* сўзининг морфологик структураси (тўғрироғи, жўналиш келишиги формасининг структураси): *ишчиларимизга*; эғалик формасининг структураси: *ишчилари-миз*; кўплик формасининг структураси: *ишчилар* (*ишчи* лексемаси морфологик жиҳатдан, яъни форма ясалиш нуқтаи назаридан қисмларга ажралмайди).

Демак, сўз морфологик структура нуқтаи назаридан

таҳлил этилганда, у конкрет бир форманинг (сўз форми-сининг) ясалиши учун асос бўлган қисм (форма ясалиш асоси) ва шундай формани ясовчи қисм (форма ясовчи аффикс)га ажратилади. Форма ясовчи формант бўлмаган лексемада морфологик структура ҳақида гапириш мумкин эмас. Мас., *унумдорлик* лексемаси морфологик (форма ясалиш) жиҳатдан структур қисмларга (компонентларга) эга эмас. *Дўстларимизни* сўзида эса сўз ясалиш структураси ҳақида гапириш мумкин эмас. Чунки унда сўз ясовчи компонентлар (сўз ясалиш асоси ва ясовчи аффикс) йўқ.

Маълум бўладики, морфемикада морфеманинг барча тури фарқланади ва ўрганилади. Сўз ясалишида фақат сўз ясовчи, лексема ҳосил қилувчи аффикслар, морфологияда (форма ясалишида) эса фақат форма ясовчи аффикслар, сўз формаси билан боғлиқ ҳодисалар ўрганилади.

УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Сўз ясалиши термини икки маънода қўлланади: 1) умуман, сўз ясалиши, тил материали асосида янги сўз ҳосил бўлиш ҳодисасини билдиради; 2) тилшуносликнинг сўз ясалиши билан боғлиқ ҳодисаларни (масалаларни) ўрганувчи бўлимини билдиради.

Ҳар бир тилнинг бошқа соҳалари, масалан, морфология, синтаксис соҳалари ўз системасига эга бўлгани каби, унинг сўз ясалиши ҳам ўз системасига эга. Сўз ясалиши бўлимида ана шу система таҳлил этилади.

Ҳар бир сўз туркумидаги сўз ясалишини таҳлил этишдан аввал сўз ясалиши учун умумий бўлган ҳодисалар (тушунчалар) ҳақида гапириш керак бўлади. Ўзбек тилшунослигида бундай умумий тушунчалар белгиланмаган. Маълум бўлган айрим умумий ҳодисанинг талқинида ҳам ҳар хилликлар бор. Рус тили ишларда сўз ясалишининг умумий тушунчалари аниқ белгиланган ва булар юзасидан деярли бир фикр келинган. Ўзбек тили сўз ясалишининг умумий тушунчаларини белгилаш ва баён этишда ана шу ишлар фикрларга асосландик.

Сўз ясалиши баҳсининг ўрганиш объекти сўз ясалиши нуқтаи назаридан ўзаро мотивланган (мотивацияга эга бўлган) сўзлардир. Бошқача айтганда, структурасида ясовчи компонентлари бўлган ва маъноси шу ясовчи компонентларининг маъноси асосида келиб чиқадиган (мотивланадиган, асосланадиган) сўзлар сўз ясалиши соҳасининг ўрганиш объекти ҳисобланади.

Сўз ясалиши мотивацияси — ясама сўз ва унинг ясалишида қатнашувчи компонентларнинг маъно жиҳатдан бўлган ўзаро муносабати. Бунда ясама сўзнинг маъноси ясовчи компонентларнинг маъноси билан мотивланади, шу компонентлар маъносидан келиб чиқади. Масалан, *хабар* — *хабарчи* (хабар берувчи, хабар қилувчи), *текис* — *текисламоқ* (текис ҳолатга келтирмоқ).

Ясама сўзга асос бўлган компонент — сўз ясалиши асоси, мотивловчи асос, ундан ҳосил бўлган сўз (ясама сўз) мотивланувчи сўз дейилади: *чанқоқ*:

танча — мотивловчи, *чанқоғ* — мотивланувчи; *эритма*:
эрит — мотивловчи, *эритма* — мотивланувчи.

Маълум бўладики, ясама сўз ясовчи компонентларга
а бўлади, шу компонентларнинг бирикувидан ясама
сўз ҳосил бўлади. Сўз ясалишида иштирок этувчи бундай
компонентлар ясама сўз структурасини ташкил этади,
яъни ҳар бир конкрет ясама сўзни юзага келтирувчи
компонентлар бирликда сўз ясалиш структурасини ҳосил
қилади.

Ясама сўзнинг структурасида камида иккита сўз
ясовчи компонент иштирок этади. Бу компонентлар (сўз
ясалиш структураси компонентлари) маъноси, формаси
ва функцияси жиҳатидан бир хилдаги тил бирлиги бўла-
рмайди (бу ҳақда бир оз қуйироқда гапирилади).

Ҳар бир ясама сўз мотивловчи асоснинг маъноси не-
гизидан ҳосил қилинади. Агар мотивловчи асос кўп маъ-
ноли бўлса, унинг бир ёки бирдан ортиқ маъноси негизидан
янги сўз ясалиши мумкин. Мас., *сўз* сўзи кўп маъноли
бўлиб, унинг бешта маъноси қайд этилган¹. Лекин унинг
биринчиси бир маъноси — «гап, путқ» маъноси асосидagina
«сўз» аффикси ёрдамида *сўзламоқ* феъли ясалади. Бошқа
маънолари асосида умуман ҳеч қандай сўз ясалмайди.
«Сўз» словник сўзининг калькаси сифатида ҳосил бўл-
ган *сўзлик* мустасно.) *Оғир* сўзи ҳам кўп маъноли. -лаш
маъноси ёрдамида унинг бир неча маъноси асосида феъл
ясалган. Қийёсланг: *вазни оғирлашди—дарди оғирлашди—*
ийши оғирлашди... Демак, мотивловчи кўп маъноли
сўзнинг бирдан ортиқ маъноси асосида янги сўз ясалган-
да, ясама сўз (мотивланувчи сўз) ҳам кўп маъноли бў-
лади.

Ясама сўз ясовчи асоснинг кўчма маъноси негизидан
ҳосил қилиниши мумкин: *Цехлардаги бригадалараро иж-
тимоий мусобақа ишлари хуржунлашиб* сиёсий тўғарак,
*техминимумга ўтиш деган гап ҳеч кимнинг эсига кел-
май қолди* («Мунштум»). *Эргашев шерланиб* кетди. *Сак-
раб бориб харсанг тошга ўрнашган немис пулемётини
ўйлаб қилди* (Н. Сафаров). Бу мисоллардаги *хуржунлаш-
моқ*, *шерланмоқ* феъллари *хуржун*, *шер* сўзларининг
кўчма маъноси асосида ясалган.

Маълум бўладики, ҳар бир ясама сўз мотивловчи
асоснинг конкрет бир маъноси негизидан ҳосил қилинади.
Ясама сўзнинг маъноси ана шу мотивловчи компонент

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II том, 1981, 94-бет.

ва ясовчи формантнинг маъноси билан асосланади, шу компонентларнинг маъносидан келиб чиқади.

Ясама сўзга хос маъно ҳақида гап борганда икки ҳодисани, яъни икки хил йўл билан юзага келувчи маънони фарқлаш керак бўлади.

Кўп маъноли ясама сўзларнинг барча маъноси шу сўзнинг ясовчи компонентлари маънолари билан мотивланиши мумкин. Айрим кўп маъноли сўзларнинг маъноларидан бири ёки баъзилари эса ясовчи компонентлар маъноси билан мотивланмаслиги мумкин. Масалан, *иш-ламоқ* феълининг *далада ишлаяпти* гапидаги маъноси ясовчи асос (*иш* сўзи) ва ясовчи аффикс (*-ла* аффикси) маънолари билан мотивланади. Лекин *ўн сўм ишлади* гапидаги маъносини шу сўзнинг ясовчи компонентлари маъносидан келтириб чиқариш мумкин эмас. Бу маъно *ишламоқ* феълининг ясалиши билан юзага келадиган маъноси эмас, балки шу феъл семантик тараққиёти процессида келиб чиққан маънодир.

Демак, бу маъно сўз ясалиши маъноси ҳисобланмайди. Кўп маъноли сўзларга хос бундай маънолар сўз ясалишининг объектига кирмайди.

Ясама сўз структурасида маъноси ва вазифасига кўра ўзаро фарқланадиган икки хил компонент (икки хил ҳодиса) мавжуд бўлади, яъни ясама сўзда: 1) сўз яса-лиш асоси (ёки мотивловчи асос); 2) сўз ясовчи формант бўлади.

Ясама сўзнинг ҳосил қилинишида асос бўладиган, ясама сўзнинг маъносига асос бўладиган (ясама сўз маъносини мотивлайдиган) компонент сўз ясалиш асоси (мотивловчи асос) ҳисобланади. Мас., *туртки, ишчан, қорай* сўзларида *турт, иш, қора* сўз ясалиш асосидир (сўз ясалиш асоси *ясовчи асос* деб ҳам юритилади).

Аффиксация усули билан ясалган ҳар бир сўзда сўз ясалиш асоси битта бўлади. Бу асос ўзак-лексемага, содда ясама сўзга, қўшма сўзга, сўз бирикмаси, ҳатто, гапга тенг бўлиши мумкин: *терим* (терим), *гавдали* (гавда-ли), *гулла* (гул-ла), *кийимлик* (кийим-лик), *бирлашма* (бирлаш-ма), *теримчи* (терим-чи), *теримчилик* (теримчи-лик); *асаларичи* (асалари-чи), *белбоғли* (белбоғ-ли); *беш йиллик* (беш йил-лик), *темирйўлчи* (темирйўл-чи), *ўзибўларчилик* (ўзибўлар-чилик) каби. Демак, аффиксация усули билан ясалган сўзнинг структураси қандай мураккаб бўлмасин, шунингдек, бир сўзнинг таркибида бир неча сўз ясовчи аффикс бўлмасин, унинг сўз ясалиш

структураси шу ясалишга асос бўлган қисм — сўз яса-
лини асоси ва шу сўзни ясаган қисм — сўз ясовчи аф-
фиксдан иборат бўлади.

Мотивланувчи (ясама) сўз структурасида сўз ясалиш
асосидан ташқари сўз ясовчи формант ҳам бўлади (сўз
ясовчи компонент *формант* деб ҳам юритилаверади). Бу
компонент сўз ясалиш асосига нисбатан умумийроқ
маънога эга бўлади, бир типдаги бир неча сўзларнинг
ясалишида иштирок этади. Мотивланувчи сўз худди шу
формантга хос маъно билан мотивловчи асосдан фарқ-
ланади. Яна ҳам очиқроқ айтганда, ясама сўзга хос
сўз ясалиш маъноси ана шу сўз ясовчи формантга оид
бўлади. Сўз ясовчи формант асосан сўз ясовчи аффикс
ва аффиксоидга тенг бўлади. Масалан, *бугдойзор, беда-
зор, тутзор, жийдазор; ишхона, тўйхона, касалхона* каби.

Ҳозирги тилда мустақил лексик маънога эга бўлган
бирлик (лексема) бир неча ясама сўзнинг ҳосил бўли-
шида иштирок этиши ва ҳаммасида бир хил маъно билан
қатнашиши мумкин. Бундай компонент ҳам сўз ясовчи
формантга хос хусусиятга эга бўлади, бинобарин, сўз
ясовчи аффикс ёки аффиксоидга хос функция бажаради.
Масалан, *камгап, камдаромад, камқатнов, камҳосил* каби
сўзлар таркибидаги *кам* компоненти шундай хусусиятга
эга. Уларни ўз антонимларига қийёсласак, бу ҳодиса яна
ҳам очиқ кўринади: *камгап — сергап, камдаромад —
сердаромад, камқатнов — серқатнов, камҳосил — сер-
ҳосил*. Худди шу критерий асосида қўшма феъл ҳосил
қилувчи *қил (эт, айла), бўл* феълларини ҳам сўз ясовчи
формант ҳисоблаш мумкин: *хурсанд қилмоқ, жабр қил-
моқ, сабр қилмоқ, гина қилмоқ; қарахт бўлмоқ, касал
бўлмоқ* ва б. Сўз ясалиш формантига хос белгига эга
бўлгани учун ҳам бундай феъллардаги *қил, бўл* феъллари
ўрнида феъл ясовчи аффиксни (формантни) қўллаш
мумкин бўлади: *тасдиқ қилмоқ — тасдиқламоқ, афсус
қилмоқ — афсусланмоқ, баҳс қилмоқ — баҳслашмоқ;
дўст бўлмоқ — дўстлашмоқ, заҳа бўлмоқ — заҳаланмоқ,
лоҳас бўлмоқ — лоҳасланмоқ, мағрур бўлмоқ — мағрур-
лашмоқ* ва б.

Ҳозирги тилда мустақил маънога эга бўлган ва мус-
тақил ҳолда қўлланадиган айрим лексемалар композиция
усули билан ҳосил қилинган бирдан ортиқ қўшма сўзлар-
нинг компоненти бўлиб келиши, лекин бу қўшма сўзлар-
нинг барчасида бир хил маъно билан қатнашмаслиги
мумкин. Масалан, *итбалиқ, итқовун, итузум, итпашиша*

қўшма отларидаги *ит* компоненті, *қорақурт*, *қорамол*, *қорасон*, *қоракат* қўшма отларининг *қора* компоненти бир хил маъно билан қатнашаётгани йўқ. Ўз-ўзидан, *ит* ва *қора* компонентлари шу қўшма сўзларда сўз ясовчи формантга хос хусусиятга ва сўз ясовчи формантга хос сўз ясалиш маъносига эга эмас.

Сўз ясалишига оид умумий ва асосий тушунчалардан бири сўз ясалиш типі тушунчасидир. Лекин тилшунослиқда бу ҳодисанинг моҳияти аниқ белгиланмаган. Ҳатто, сўз ясалишига оид кўпгина ишларда бу ҳодиса ҳақида гапирилмайди ҳам. Баъзи ишларда эса айнан бир ҳодисага нисбатан сўз ясалиш типі, сўз ясалиш модели ёки сўз ясалиш тури ибораси (фарқсиз) қўлланади ёки улардан ҳар бири бошқа-бошқа маънода қўлланади ва т.д. Бу ўринда *сўз ясалиш модели* ва *сўз ясалиш типі* терминларига тўхтаб ўтишга тўғри келади (*сўз ясалиш тури* бирикмаси сўз ясалишига оид бирор ҳодисани билдирмайди. Шу туфайли унинг термин сифатида қўлланишига эҳтиёж ҳам йўқ).

Рус тили сўз ясалишига оид кейинги вақтларда яратилган ишларда, жумладан, «Русская грамматика»да маълум бир лексик-семантик гурпунага оид асослардан (лексемалардан) конкрет бир сўз ясовчи (формант) ёрдамида ясалган ва бир хил сўз ясалиш маъносига эга бўлган сўзлар бир сўз ясалиш типі ҳисобланиши, сўз ясалиш типларининг мажмуи эса сўз ясалиши системасини ташкил этиши айтилади. Бу ишда сўз ясалишига оид бирор ҳодисага нисбатан *модель сўзи* (*сўз ясалиш модели*) қўлланмайди.

Ўзбек тили сўз ясалишига оид ишлардан фақат профессор А. Ғ. Ғуломовнинг ишларидагина бу ҳодисага эътибор берилган. Лекин, биринчидан, автор фақат *сўз ясаш модели* терминини қўллайди, *сўз ясалиш типі* терминини унинг ишларида йўқ. Иккинчидан, унинг ишларида «Русская грамматика»да таърифланган сўз ясалиш типі ҳодисаси қайд этилмайди. Учинчидан, автор *сўз ясаш модели* терминини турли ҳодисаларга нисбатан қўллайди ва буни ўзи ҳам таъкидлайди. Масалан, унинг сўз ясалишига оид сўнгги ишида қуйидагиларни ўқиймиз: «Сўз ясаш моделлари, умуман, ҳосил қилиш, яратиш схемаси — андазаси маъносидаги умумлашган, абстракт ҳодисадир. Бунинг айрим хусусиятлари: 1) ясалиш модели бир хил бўлган сўзлар структура ва маъно томонидан ўхшаш бўлади; 2) сўз ясаш моделларининг унумли ёки унумсиз

бўлиши унинг — шу структурадаги моделнинг янги ясама сўз ҳосил қилиш ё ҳосил қилмаслигидандир. Масалан, қўшма сўзнинг сифат + от, от + от моделлари унумли, унинг изофа билан ҳосил бўлиши (*фасли баҳор тусида*) унумсиз, қўшма сўз ҳосил қилмайди; 3) *модель* сўзи абстракт тушунчани билдиради, лекин жуда умумийлик ва шибатаи умумийлик ҳолатларига қараб, унинг составидаги элементлар ҳам турли тусга киради. Масалан, ясама сўз ҳосил қилишнинг моделлари: ўзак + суффикс, префикс + ўзак, лекин бунинг аниқ турлари ҳақида шибатаи умумийлик ҳолатларига қараб, унинг составидаги элементлар ҳам турли тусга киради. Масалан, ясама сўз ҳосил қилишнинг моделлари: *сувоқ + қ* (*сувоқ, чопиқ*), *фeъл + м* (*терим, ўрим*); қўшма сўз ҳосил қилишнинг модели: сўз + сўз, қўшма отларнинг моделлари: от + от, сифат + от, сон + от ва б. «...Кўринадими, сўз ясаш модели ясама сўзнинг тузилиши схемаси, демак, бу схема сўз ясаш схемасидир. У сўзнинг ясалиш структурасини текширишнинг умумлаштирилишидан тутилган: сўзнинг ясалиш структурасини аниқлаш билан умумлаштириш натижасида сўз ясаш моделлари белгиланади, бу моделлар тилнинг сўз ясалиши системасини ташкил қилади»¹.

Эътибор берилса, келтирилган ана шу парчада сўз ясалишига оид қуйидаги умумий ҳодиса (тушунчалар) тилига олинади ва таърифланади: 1) сўз ясаш модели, 2) сўз ясалиши структураси, 3) сўз ясалиши маъноси, 4) сўз ясаш моделининг унумли-унумсизлиги, 5) сўз ясаш моделининг ички турлари, 6) сўз ясалиши системаси. Бу тушунчалар («сўз ясаш модели»дан бошқаси) рус тилига оид адабиётларда, жумладан, кўриб ўтилган «Русская грамматика»да ҳам бор. Лекин уларни тушуниш ва талқин этиш тамомилан бир-биридан фарқли. Аввало, юқорида айтиб ўтилганидек, рус тилига оид ишларда сўз ясалишига хос бирон тушунчани ифодаловчи термин сифатида «сўз ясаш модели» ибораси қўлланмайди. Шунингдек, уларда «моделнинг структураси», «моделнинг маъноси», «моделнинг унумли-унумсизлиги» каби ифодалар ҳам йўқ. Ясама сўзнинг маъноси (сўз ясалиш маъноси), структураси, сўз ясалишининг унумли-унумсизлиги каби ҳодисалар бу ишларда бутунлай бошқача талқин этилади. Шундай экан, бу нуқтаи назарлардан

¹ Ўзбек тили грамматикаси, I том, Морфология, «Фан», Голксент, 1975, 12—13-бетлар.

қай бири мақбуллиги, илмий-назарий асосга эгаллиги ҳақида тўхтаб ўтиш керак бўлади.

Аввало, айтиш керакки, профессор А. Ғ. Ғуломов таъкидлаганидек, «сўз яшаш моделлари, умуман, сўз ҳосил қилиш, яратиш схемаси — андазаси маъносидаги умумлашган, абстракт ҳодисадир». *Модель* сўзи барча тил бирикларига нисбатан бир хил маънода («андаза», «схема» маъносида) қўлланади: *сўз бирикмаси моделлари, гап моделлари, сўз яшаш моделлари* (ёки *ясама сўз моделлари*) каби. Демак, бундай ибораларда *модель* сўзи тилшуносликнинг бирор соҳасига оид лингвистик ҳодиса¹ (тушунча)нинг реаллашувига (ифодаланишига) хизмат қилмайди. *Сўз яшаш модели* ибораси ҳам сўз яшалиш соҳасига оид бирор тушунчани ифода этмайди. Шундай экан, «1) яшалиш модели бир хил бўлган сўзлар структура ва маъно томонидан ўхшаш бўлади; 2) сўз яшаш моделининг унумли ё унумсиз бўлиши» каби гаплар сўз яшалиши соҳасига оид бирон-бир ҳодиса (тушунча)нинг моҳиятини ақс эттира олмайди. Мас., ўзбек тилидаги сўз яшалиши моделини аниқ белгилаш мумкин, бунинг ҳеч қандай қийинчилиги йўқ. Лекин бу билан сўз яшалишига оид бирон муҳим масала (проблема) ҳал этилган бўлмайди. Мас., ясама сўзнинг ўзак + аффикс, қўшма отнинг от + от модели борлигини белгилаш содда ясама сўзнинг ва қўшма отнинг материал асосини белгилашдир. Бунинг ўзбек тили сўз яшалиши системасини ёритишда илмий-назарий ёки амалий жиҳатдан деярли аҳамияти йўқ. Шу жиҳатдан, айниқса, «бу моделлар (сўз яшалиш моделлари — А. Ҳ.) тилнинг сўз яшалиш системасини ташкил қилади» деган фикрга мутлақо қўшилиб бўлмайди. Чунки, ҳеч вақт тилнинг у ёки бу соҳаси системасини шу соҳага хос бирикларнинг ҳосил бўлиш андазаси, схемаси (модели) ташкил этмайди (бу ҳол қуйироқда яна ҳам аниқроқ тасаввур этилади).

Биз сўз яшалишига оид умумий тушунчалар масаласида «Русская грамматика» асарида айтилган фикрларга қўшилаамиз. Жумладан, маълум бир лексик-семантик гуруҳга оид сўз (асос)лардан конкрет бир сўз ясовчи ёрдамида ҳосил қилинган, бир хил сўз яшалиш маъносига эга бўлган сўзлар бир сўз яшалиш типини ҳосил қилиши ҳақидаги фикр тўғри ва мақбулдир. Масалан, от-лексемадан *-дош* аффикси ёрдамида ясалган сўзлар: *синфдош, ватандош, қурулдош* каби; сифат-лексемадан *-ла* аффикси ёрдамида ясалган *текисла, тўғрилла, яхшила* каби феъл-

дир; отлардан *-ли* аффикси ёрдамида ясалувчи *жозибали, кўркли, фаросатли* каби сифатлар сўз ясалишининг алоҳида-алоҳида типлари ҳисобланади. Ана шундай сўз ясалиш типларининг мажмуи сўз ясалиш системасини ташкил этади.

Ҳар бир сўз ясалиш типига оид ясама сўзлар учун умумий бўлган маъно *сўз ясалиш маъноси* дейилади. Масалан, *пишиқчилик, тўкинчилик, қимматчилик, қурғоқчилик* каби *-чилик* қўшма аффикси ёрдамида ясалган сўзларда асосдан англашилган нарса-ҳодисанинг борлиги маъноси сўз ясалиш маъноси ҳисобланади. Демак, сўз ясалиш маъноси сўз ясаш формантига хос маъно бўлади, шу формант ясама сўз маъносини реаллаштиради. Лекин шу билан бирга, бу маънонинг реаллашуви сўз ясалиш асосига ҳам боғлиқ бўлади. Масалан, *но-* аффиксининг отларга қўшилишдан ҳосил бўлган *ноумид, ноилож, ноёрин* каби сифатларга хос сўз ясалиш маъноси билан белги билдирувчи сўзларга қўшилишдан ҳосил бўлган *потўғри, номуносиб, ноаҳил* каби сифатларга хос сўз ясалиш маъносини қиёсланг. Булардан ҳар бири сўз ясалишининг (сифат ясалишининг) алоҳида типлари ҳисобланади.

Маълум бўладики, айнан бир формант ёрдамида ясаладиган барча сўзлар сўз ясалишининг бир типни бўлавермайди. Сўз ясалиш типини белгилашда сўз ясалиш маъноси асосга олинади. У ёки бу формант ёрдамида ясалувчи барча сўзлар бир хил сўз ясалиш маъносига эга бўлса, улар бир типдаги сўз ясалишига киради. (Бу ясалиш сўз ясалишининг бир типни ҳисобланади.) Масалан, феъллардан *-(и)нди* аффикси ёрдамида ясалган *чиринди, чўпинди, қиринди, супуринди* каби отлар бир хил сўз ясалиш маъносига эга ва уларнинг барчаси сўз ясалишининг бир типини ташкил этади. Агар бир аффикс ёрдамида ясалувчи сўзлар бирдан ортиқ сўз ясалиш маъносига эга бўлган группаларни ташкил этса, улардан ҳар бир группаси сўз ясалишининг алоҳида типларини ташкил этади. Масалан, отлардан *-ла* аффикси ёрдамида ясалган қуйидаги феъл турларининг ҳар бири ўзига хос сўз ясалиш маъносига эга ва шу туфайли улар сўз ясалишининг алоҳида типлари ҳисобланади: 1) *ўригламоқ, мойламоқ, тузламоқ...* Сўз ясалиш маъноси: асос билдирган нарсага эга ҳолатли қилмоқ; 2) *арраламоқ, рандаламақ, эговламақ...* Сўз ясалиш маъноси: асосдан англашилган асбоб билан ишламоқ; 3) *уруғламоқ, моғорламоқ, гулламоқ...*

Сўз ясалиш маъноси: асосдан англашилган нарсани юзага келтирмоқ, пайдо қилмоқ. Булардан ташқари, *-ла* аффикси ёрдамида сифатлардан ясалган *текисламоқ, тикламоқ, силлиқламоқ* каби феъллар; тақлид сўзлардан ясалган *тиқирламоқ, гумбурламоқ* каби феъллар ҳам ўзига хос сўз ясалиш маъносига эгаки, булар ҳам сўз (феъл) ясалишининг алоҳида типлари ҳисобланади.

Бу фактлар ҳам кўрсатадики, «сўз ясалиш моделига хос маъно» ибораси сўз ясалиши ҳодисаси билан боғлиқ тушунчанинг моҳиятини тўғри ва тўла акс эттира олмайди.

Сўз ясалиши, ясама сўз ва сўз ясалиш типи ҳақида гап борганда шуни ҳам айтиш керакки, у ёки бу формант ёрдамида ҳосил қилинган ҳар қандай сўз (ясама сўз) сўз ясалишининг маълум бир типига мансуб бўлавермайди. Қуйидаги мисолларга эътибор берайлик: *Ҳар замон ётган ерида думини қимирлатиб Барчинга ёнламаси қараб қўяр эди* (Мирмуҳсин). *Уни тириклай қўлга тушириб нима қилмоқчисан?* (Н. Сафаров). *Унга ҳарбий форма жуда ҳам ярашган ва бутунлай ўзгартириб юборган эди* (И. Иброҳимов). *У суҳбат чоғида ўзинингми, ўзганингни шегрларидан ёдаки парчалар ўқиб мисоллар келтирар... баҳслашар эди* (Х. Қодирий). *Шу кун кечаси уйимизда оғзаки жанг бўлди* (Ойдин). Бу мисоллардаги *ёнламаси, тириклай, бутунлай, ёдаки, оғзаки* сўзларининг ясама сўз экани, ясовчи компонентларга эгаллиги (бинобарин, сўз ясалиш структурасига эгаллиги) кўриниб турибди. Лекин *ёнламаси* сўзидаги *-маси* компоненти шундай маъноли бошқа сўзлар ясамайди. Бу ясама сўзнинг ўзи эса сўз ясалиш типини юзага келтирмайди. Кейинги мисоллардаги *-аки, -лай* аффикси ёрдамида бирдан ортиқ сўз ясалган бўлса ҳам, лекин бу сўзлар бир хил сўз ясалиш маъносига эга эмас. Шу сабабли, *бутунлай* ва *тириклай, ёдаки* ва *оғзаки* сўзлари ҳам (гарчи ясалиш моделига эга бўлса-да), сўз ясалишининг маълум бир типини юзага келтирмайди.

Демак, айтиш мумкинки, бир формант ёрдамида ясалган бирдан ортиқ ясама сўзларгина сўз ясалиши типини ҳосил қилиши мумкин. Лекин айтиш мумкинки, бир формант ёрдамида ясалган бирдан ортиқ сўзлар ҳамма вақт ҳам сўз ясалиш типини ҳосил қилавермайди. Бунинг учун ана шу ясама сўзлар умумий сўз ясалиши маъносига эга бўлиши шарт. Демак, «сўз ясалиш модели» бу ҳодисанинг (сўз ясалиш

типининг) моҳиятини белгилашда ҳам ҳеч нарса бера олмайди.

Сўз ясалиш типларига хос белгилар (хусусиятлар) сифатида регулярилик ва маҳсулдорлик жиҳатидан бўлган ўзига хосликни кўрсатиш мумкин бўлади. Сўз ясалиш типлари регулярилик ва маҳсулдорлик даражаси нуқтаи назардан бир-биридан фарқланади.

Сўз ясалиш регулярилиги деганда сўз ясалиши жиҳатдан ўзаро алоқадор бўлган сўзларда формал ва семантик муносабатларнинг такрорланиши тушунилади. Мас., *чишиқ, қавариқ, чандиқ* сўзларининг ҳаммасида бир хил семантик ва формал компонент — такрорланувчи компонент бор. Ясама сўзларда ана шундай бир хил семантик ва формал компонент бўлмаса, сўз ясалиш типи ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Демак, ясама сўзларда мавжуд бўлган такрорланувчи семантик ва формал компонент (семантик ва формал жиҳатдан бўлган умумийлик) сўз ясалиш типини белгилайди, сўз ясалиш типини юзатга келтиради.

Сўз ясалиш типига хос регулярилик ҳақида гап борганда бошқа бир ҳодисани ҳам таъкидлаб ўтиш керак бўлади. У ҳам бўлса шуки, айнан бир формант воситасида ясалган ва сўз ясалиш асоси умумий белги-хусусиятга эга бўлган сўз ясалиш типларида ҳам барча ясама сўзлар (ясама сўз типлари) бир хил хусусиятга эга бўлавермайди. Бу жиҳатдан ясама сўз типининг икки турини фарқлаш мумкин: 1) сўз ясалиш асосига хос маъно ва ясовчи формант асосида келиб чиқувчи маъно (сўз ясалиш маъноси) ясама сўзларнинг барчасига (сўз ясалиш типига) бир хилда оид бўлади. Масалан, вақт (пайт) маъноли лексемаларга *-ги(-ки,-қи)* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлувчи барча сифатлар (сўз ясалишининг шу типи) фақат бир хилдаги сўз ясалиш маъносига эга, яъни улар ясовчи асосдан англашилган вақт (пайт)га оидлик маъносини билдиради: *бахорги, ёзги, кузги, қиш-ки каби*; 2) сўз ясалиш маъноси шу сўз ясалиш типига оид барча сўзлар учун бир хилда, теппа-тенг ҳолда бўлмаслиги мумкин. Масалан, феъллардан *-гич (-кич,-қич, -чи)* аффикси ёрдамида ясалувчи отлар асосдан англашилган ҳаракатни бажаришга мўлжалланган нарса-предмет маъносини билдиради. Лекин, мас., *иситгич, ёритгич, тезлатгич* сўзлари билан *елтигич, қирғич* сўзларининг маъноси айнан бир хил эмас. Булардан *иситгич, ёритгич, тезлатгич* сўзлари асосдан англашилган ҳаракатни ба-

жарувчи предмет, ҳаракат субъекти маъносига, *қирғич*, *елтиғич* сўзлари эса асосдан англашилган иш-ҳаракатга мўлжалланган нарса маъносига эга.

Сўз ясалиш типига оид барча сўзлар учун умумий бўлган маъно умумий сўз ясалиш маъноси, шу типнинг айрим сўзлари учун хос бўлган (жузъий фарқли) маъно хусусий сўз ясалиш маъноси деб ҳам юритилади. Бундай фарқли маъно билан бирлашувчи сўзлар шу сўз ясалиш типининг ички группалари, **подтиплари** ҳисобланади.

Сўз ясалиш регулярлиги фақатгина сўз ясалишининг у ёки бу тип доирасида эмас, шунингдек, сўз ясалиши подтиплари доирасида ҳам белгиланади¹.

Сўз ясалиш типлари **маҳсулдорлик** нуқтаи назаридан ҳам ўзига хос белгиларга эгадир. Сўз ясалишининг у ёки бу типда ҳозирги вақтда (ҳозирги тилда) янги сўзлар ясалаётган бўлса, бу тип маҳсулдор сўз ясалиш типига ҳисобланади. Масалан, *-ла* аффикси ёрдамида ясалувчи феъллар бир неча типга бўлинади. Бу сўз ясалиш типларида янги-янги ясалаётган феъллар, ҳатто русча-интернационал сўзлардан ясалаётган феъллар борки, бу ҳодиса мазкур сўз ясалиш типларининг маҳсулдор тип эканини кўрсатади: *мойламоқ*, *зираламоқ*, *алифламоқ*, *крахмалламоқ*, *фарамламоқ*, *бўлакламоқ*, *рулонламоқ*, *комплектламоқ* ва б.

Агар сўз ясалишининг у ёки бу типда янги-янги сўзлар ясалиши йўқ бўлса, бу тип маҳсулсиз сўз ясалиш типига ҳисобланади. Мас., кўриб ўтилган *-ла* аффикси макон (жой) маъноли лексемалардан шу макон (жой) бўйлаб бўладиган ҳаракатни билдирувчи феъллар ясади: *ораламоқ*, *ичкариламоқ*, *олисламоқ*, *баландламоқ* каби. Лекин бундай феъллар қанча миқдорни ташкил этишидан қатъи назар, шундай сўз ясалиш маъносига эга бўлган янги феъл (феъллар) ясалиши кузатилмайди. Бинобарин, сўз ясалишининг бу типига маҳсулсиз сўз ясалиш типига ҳисобланади (сўз ясалишининг маҳсулдор ва маҳсулсиз типлари ҳар бир сўз туркумидаги сўз яса-

¹ Сўз ясалишидаги регулярлик ҳодисаси айрим ишларда бошқача таърифланади, яъни бу ҳодиса сўз ясалиши типлари бўйича эмас, балки сўз ясовчи аффикслар бўйича таърифланади ва кўп сўзлар доирасида сўз ясовчи (такрорланувчи) аффикслар, регуляр аффикслар, айрим сўзлардагина учрайдиган аффикслар порегуляр аффикслар деб таърифланади. Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси, I том, Морфология, «Фан», Тошкент, 1975, 93—94-бетлар.

лиши таҳлилида тўла келтирилгани туфайли бу ўринда ориқта мисоллар келтириб ўтирмаймиз).

Аффиксация усули билан сўз ясалиши ҳақида гап борганида аффикслар сўз яшаш миқдори, ҳозирги кунда янги сўзлар ясаши ёки ясамаслиги ва шу кабиларга кўра турлича классификация қилинади ва турлича номлар билан аталади. Масалан, кўп ёки кам миқдорда сўз ясашига кўра унумли ва унумсиз (маҳсулдор ва каммаҳсул) аффикслар; ҳозирги сўз ясалишидаги актив ёки пассивлигига кўра актив аффикслар ва пассив аффикслар фарқланади ва ҳ. к.¹ Кўпчилик тилларда сўз ясовчи аффиксларнинг кўриб ўтилган хусусиятли турлари бор. Лекин тилшуносликнинг сўз ясалиши баҳсида сўз ясовчи аффиксларни шундай турларга ажратиб, шунга мос номлар билан аташ қўйилган даражадаги натижани бермайди ва бу йўлни тўғри, мақбул йўл деб ҳам бўлмайди. Чунки, сўз ясалиши бўлимининг объекти сўз ясовчи аффиксларнинг вазифаси ва маъносини белгилашгина эмас. Сўз ясалиши баҳсида тилнинг сўз ясалиш системаси таҳлил этилади (ёритилади). Сўз ясалиш системаси эса, юқорида кўриб ўтилганидек, сўз ясалиш типлари мажмуидан иборатдир — сўз ясалиш типлари сўз ясалиш системасини юзага келтиради. Шу сабабли, кейинги вақтларда яратилаётган ишларда сўз ясалиши баҳсида актив-пассивлик, унумли-унумсизлик ва ш. к. жиҳатдан аффикслар эмас, балки сўз ясалиш типлари ўзаро фарқлана бошлади². Сўз ясалиш таҳлилида бундай йўл билан иш кўриш жуда яхши натижалар беради. Масалан, у ёки бу аффикс ёрдамида ҳосил бўлган сўзлар жуда кўп миқдорни ташкил этиши, лекин бу тип асосида янги сўз ёки сўзлар ясалмаётган бўлиши мумкин. Демак, бу типга оид сўзлар қанчалик кўп миқдорни ташкил этмасин, сўз ясалиш типини маҳсулсиз сўз ясалиш типини ҳисобланади. Масалан, *-ги* (*-ки*, *-қи*) аффикси ёрдамида ясалган сўзлар анчагина миқдорни ташкил этса ҳам, лекин унинг ёрдамида янги сифат (сифатлар) ясалиши кузатилмайди. Демак, сифат ясалишининг бу типини маҳсулсиз (унумсиз) тип ҳисобланади. Яна бир фактга эътибор берайлик. Баъзи аффикслар ёрдамида

¹ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси, I том, Морфология, «Фан», Тошкент, 1975. 90—94-бетлар; Ҳозирги ўзбек адабий тили, I қисм, «Ўқитувчи», Тошкент, 1980, 172-бет.

² Русская грамматика, том I, изд. «Наука», М., 1980, с. 133—411.

ясалган сўзлар жуда кўп миқдорни ташкил этиши ва улар сўз ясалишининг бир неча типини ташкил этиши мумкин. Ана шу сўз ясалиш типларидан айримлари маҳсулдор, айрими эса маҳсулсиз бўлиши мумкин (мисолларини юқорида ҳам кўрдик). Сўз ясалиши таҳлилида шу аффикс ёрдамида қай даражада кўп ёки кам сўз ясалишини белгилаш эмас, балки унинг ёрдамида сўз ясалишининг қандай типлари борлиги ва улардан қайсиларининг маҳсулдор, қайсиларининг маҳсулсизлигини белгилаш муҳимдир. Бу фактлар ҳам кўрсатадики, маҳсулдорлик ва маҳсулсизликни сўз ясаш моделига нисбатан белгилаш ҳеч қандай илмий-назарий ва эмалий натижа бермайди. Бу табиий, яъни андаза, схема ҳеч вақт маҳсулдорлик-маҳсулсизликни кўрсатмайди.

Хуллас, аффиксация усули билан сўз ясалиши таҳлилида у ёки бу аффикс ёрдамида қай миқдорда сўз ясалишини, шунингдек, қайси модель асосида қанча миқдорда сўз ясалишини белгилаш эмас, балки унинг ёрдамида сўз ясалишининг қандай типлари борлигини, бу типлардан қай бирининг маҳсулдор ёки маҳсулсиз эканини белгилаш муҳимдир.

Синхрон ва диахрон сўз ясалиши. Тил тараққиёти процессида, унинг барча соҳаларида (масалан, лексикаси ва грамматик қурилишда) бўлгани каби, сўз ясалиши соҳасида ҳам турли ўзгаришлар юз беради. Масалан, сўз ясалиш типларининг актив ёки пассивлиги турли даврларда турлича бўлиши мумкин ёки тарихан ясама бўлган сўз ҳозирги ясалиш нуқтаи назаридан ясама сўз ҳисобланмаслиги мумкин ва ҳ.

Ҳозирги ўзбек тилида асли у ёки бу усул билан ҳосил бўлган сўзлар (яъни ясама бўлган сўзлар) кўп миқдорни ташкил этади. Лекин уларнинг ясалиши тарихий бўлиши ёки ҳозирги сўз ясалишига оид бўлиши мумкин. Сўз ясалишининг таҳлилида бу икки ҳодисани, яъни синхрон (ҳозирги) ва диахрон (тарихий) сўз ясалишини фарқлаш керак бўлади.

Синхрон сўз ясалишида ясама сўзнинг маъносини унинг компонентлари (ясовчилари) маъноси муносабати билан асослаш (мотивлаш) мумкин бўлади, яъни ясама сўз компонентлари ўртасидаги муносабат жонли бўлади. Қийёслаб: *йил + им, тер + им, ўр + им; арра + ла, эгов + ла, парма + ла, ранда + ла; ақл + ли, савод + ли, билим + ли, инсоф + ли* каби.

Диахрон ясалишга оид ясама сўзнинг маъносини

унинг ҳозирги ҳолати (структураси) билан изоҳлаб бўлмайди. Бу сўзнинг ясама сўз экани ва унга хос маъно махсус текширишлар, тарихий кузатишлар орқали белгиланади. Масалан, *зоғча*, *шолча*, *кўрпача*, *куракча* сўзларининг *зоғ*, *шол*, *кўрпа*, *курак* қисми ҳозирги ўзбек адабий тилида мустақил лексема сифатида қўлланади. Шунингдек, *-ча* аффиксининг кичрайтиш маъносига эгаллиги ҳам маълум. Лекин *зоғча*, *шолча*, *кўрпача*, *куракча* сўзларининг маъноси унинг компонентлари маъноси йиғиндисидан келиб чиқмайди. Чунки, масалан, *кўрпача* — кичик кўрпа, *куракча* — кичик курак эмас. Демак, аслида кичрайтиш формаси бўлган *зоғча* (*захча*), *шолча*, *кўрпача*, *куракча* кейинчалик кичрайтиш маъносини йўқотиши, конкрет бир предметни билдириш натижасида мустақил лексемага айланган. Яна шу нарса ҳам маълум бўладики, бу сўзлар морфологик усул (аффиксация усули) билан эмас, балки лексик-семантик усул билан юзага келган (сўз ясалиш усуллари ҳақида қуйроқда гапирилади).

Синхрон сўз ясалишига оид ясама сўз таркибида камида иккита ясовчи компонент қатнашади. Булардан камида биттаси мустақил маъноли бўлади: *иш + чи*, *тер + им*, *терим + чи*, *бел + боғ* ва б.

Агар сўз таркибида, юқорида айтилганидек, икки ясовчи компонент қатнашмаса, гарчи бу сўз таркибида ясовчи аффикс ёки мустақил маъноли қисм борлиги сезилиб турса ҳам, шунингдек, сўзнинг маъноси сўз ясалишининг маълум типини билан алоқадорлиги сезилиб турса ҳам, лекин бу сўз синхрон ясалишга оид сўз ҳисобланмайди. Масалан, *қаттиқ*, *юмшоқ*, *силлиқ* сўзларига эътибор беринг. Булардан *юмшоқ* сўзининг *юмша* феълига *-қ* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлганини сезиб қийин эмас (*-қ* аффиксининг таъсирида феъл охиридаги «а» «о» га ўтган: *юмша + қ — юмшоқ*). Шунингдек, *юмшоқ* сўзи билдирган маънони *юмша* ва *-қ* ясовчилари маъноси билан асослаш мумкин: *-қ* аффикси предметнинг феъл билдирган ҳаракат натижаси сифатидаги белгисини билдиради: *йиғиқ*, *қиссиқ*, *ёпиқ*, *йиртиқ* каби.

Қаттиқ сўзи ҳам аслида худди *юмшоқ* сўзи типига ясалган. Буни *юмшоқ* сўзи билдирган маънонинг юмшаш ҳаракати билан боғлиқлиги, *қаттиқ* сўзи билдирган маънонинг қотиш ҳаракати билан боғлиқлигидан ва иккаласида бир аффиксининг мавжудлигидан сезиб олиш

мумкин. Лекин юз берган фонетик ўзгариш *қаттиқ* сўзининг *қот* феъли билан боғланишини жуда хиралаштириб қўйган (йўқ даражага келтириб қўйган). Шунинг учун бу сўзни қисмларга (ясовчи компонентларга) ажратиб бўлмайди.

Силлиқ сўзининг ҳам шу тилда ясалган сўз бўлганига шубҳа йўқ. Лекин ясамалилик бу сўзда деярли сезилмас (йўқ) ҳолга келган. Чунки, ҳозирги ўзбек тилида «сатҳини раво қилиш» маъносидаги *силли* (ёки *сил*) феъли йўқ.

Демак, синхрон сўз ясалиши нуқтаи назаридан *юмшоқ*, *илиқ*, *ўсиқ* сўзлари ясама сўз. Лекин *суюқ*, *силлиқ*, *қуюқ* каби сўзлар ясама сўз ҳисобланмайди (диахрон ясалишга киради).

Баъзи сўзларда аффиксал қисм борлиги сезилиб туриши, ҳатто уни бошқа аффикс билан алмаштириш мумкин бўлади. Бу ҳол мазкур сўзнинг аслида ясама бўлганини жуда аниқ кўрсатиб туради: *тирик*, *тирил*. Лекин буларда ҳам мустақил маъноли қисм (ясовчи асос) бўлмаганидан уларни синхрон ясалишга оид сўз (ясама сўз) ҳисоблаб бўлмайди.

Хуллас, у ёки бу сўзнинг таркибида сўз ясовчи аффикс борлиги сезилиб турса ҳам, ҳатто бу аффикс бир неча сўзлар таркибида учраса ҳам, лекин сўз таркибида мустақил маъноли компонент (ясовчи асос) қатнашмаса, ясама сўз ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Бундай сўзларнинг ясамалиги ё тарихий нуқтаи назардан бўлади, ёки бошқа тил нуқтаи назаридан бўлади. Масалан, *ғовла*, *эмакла*, *ўдағайла*, *тарашла* сўзларидаги *-ла* аффиксининг феъл ясовчи аффикслиги аниқ. Демак, бу сўзлар тарихдан ясама феъл бўлган. *Маиший*, *моддий*, *сиёсий* сўзларидаги *-ий* нинг аффикслиги (сўз ясовчи аффикслиги) аниқ. Лекин буларда ҳам мустақил маъноли компонент (ясовчи асос) йўқ. Улар ясовчи қисмларга бўлинмайди. Шу сабабли ясама сўз ҳисобланмайди. Буларнинг ясама сўз экани қайси тилдан ўзлашган бўлса, ўша тил нуқтаи назаридангина бўлиши мумкин.

Бирор сўз таркибида мустақил маъноли қисм борлиги сезилиб туриши, лекин ундан қолган қисмнинг маъно ва вазифаси шу сўз доирасида уқилмаслиги (билинмаслиги) мумкин: *кўчманчи*, *тиқмачоқ*, *бўғиз*, *белдамча*, *зарурат*, *пўстлоқ*, *қулоқчин*, *қолдиқ*, *босқич*, *шахсият*, *шодиёна*, *қўналға*, *бирор* (*бирон*) ва б. Бундай сўзлар ҳам синхрон сўз ясалиши нуқтаи назаридан ясама сўз ҳисобланмайди.

Чунки буларда мустақил маъноли компонент борлиги сезилиб турса ҳам, лекин ундан қолган қисмининг сўз ясовчи экани сезилмайди. Демак, бундай сўзлар ҳам ясовчи компонентларга бўлинмайди.

Баъзи сўзлар таркибида мустақил маъноли қисм ва ясовчи аффикс борлиги сезилиб туради. Лекин бу сўзнинг маъносини унинг қисмлари маъноси билан асослаб (изоҳлаб) бўлмайди: *безор, оқлик, қишлоқ* кабилар. Бундай сўзларни ҳам синхрон сўз ясалиши нуқтаи назардан ясама сўз ҳисоблаб бўлмайди.

Демак, у ёки бу сўзнинг таркибида мустақил маъноли қисм ёки ясовчи аффиксининг, ёки ҳар иккисининг (мустақил маъноли қисм ва аффиксининг) борлиги сезилиб турса-да, лекин бу сўзнинг маъносини ажралиши мумкиндек кўринган қисмлари маъноси билан асослаб бўлмаса, бундай сўз синхрон сўз ясалишига кирмайди. Бундай сўзлар ясовчи қисмларга бўлинмайди (буларда ясовчи асос+ясовчи аффикс ёки ясовчи асос+ясовчи асос ҳолати бўлмайди). Бундай сўзларда соддалашиш юз берган бўлади. Соддалашиш эса оддий ва жуда мураккаб кўринишда бўлиши мумкин. Масалан, *бошлиқ* сўзида *бош* ва *-лиқ* қисмлари борлиги кўриниб турса ҳам, лекин синхрон сўз ясалиши нуқтаи назаридан унинг ясовчи асос ва ясовчи аффикс каби қисмларга ажратиб бўлмайдиган ҳолга келишининг ўзи соддалашиш ҳисобланади. *Қизғин* сўзида соддалашиш жуда мураккаб кўринишга эга. Ҳозирги ўзбек тилидаги *қизи, чири, ачи, исси, чучи* каби сўзларнинг охиридаги «и»нинг аслида ясовчи аффикс бўлгани сезилиб турибди. Лекин ҳозирги ўзбек тилида шу сўзлар билдирган маъно билан боғланидиган *қиз, чир, ач, ис, чуч* сўзлари йўқ. Шунинг учун *қизи, чири, ачи, сови, исси, чучи* сўзлари ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан туб сўз ҳисобланади. Бу феълларга *-к(-қ,-ғ)* аффиксининг қўшилишидан (*темирни қизғида ур*), *чирик, аччиқ, совуқ, иссиқ, чучук* каби сўзлар (сифатлар) ясалган. *Қизғин, чиркин* сўзларининг *чирик, қизик* (қизитган, иссиқ маъносида) негизларига *-ин* аффикс қўшилишидан ясалганини ҳам сезиш қийин эмас. Лекин ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан бу сўзлар *қизик-ин, чирк-ин* каби қисмларга ажралмайди. Бу типда ясалган сўзлардаги *-к(-қ,-ғ)* ва *-ин* аффикслари бирикиб бир аффикс ҳолига келган. Қийёслап: *хорғин, сўлғин* каби. Лекин *қизғин, чиркин* сўзлари *қиз-ғин, чир-кин* каби қисмларга бўлинмайди. Кўринадики, аслида бир

неча морфемадан ташкил топган *чиркин*, *қизғин* сўзлари соддалашиш натижасида ҳозирги ўзбек тилида туб сўз ҳолига келган.

Демак, ҳозирги сўз ясалиши ҳақида гапириш учун сўз таркибида ясовчи компонентларнинг бўлиши, ясама сўзнинг маъноси шу ясовчи компонентлар маъноси асосида келиб чиқиши шарт. Акс ҳолда, гарчи сўз таркибида мустақил маъно ифодалай оладиган ва аффикс кўринишидаги компонентлар бор бўлса ҳам, сўз ясалиши ва ясама сўз ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Бу ҳодисани, айниқса, ўзга тилдан ўзлашган сўзларда кузатиш мумкин. Масалан, *материализм*, *капитализм*, *символизм*; *журналист*, *методист*, *моторист* каби отларда мустақил маъно ифодалай оладиган (*материал*, *журнал*...), қисм ва аффикс кўринишидаги *изм*, *ист* компонентлар *автоматик*, *классик*, *лингвистик*; *объектив*, *конспектив* каби сифатларда мустақил маъно ифодалай оладиган қисм ва аффикс кўринишидаги *ик*, *ив* компонентлари бор. Бундай сўзлар ўзбек тилида анчагина миқдорни ташкил этади. Ана шулар таъсирида кўпчилик ишларда бу типдаги сўзлар ясама сўзлар қаторига, *изм*, *ист*, *ик*, *ив* кабилар эса сўз ясовчи аффикслар қаторига киритилади. Ваҳоланки, бундай сўзларнинг биронтаси ҳам ўзбек тилининг ўзида аффиксация усули билан ясалган сўзлар эмас. Шунинг учун ҳам бу типдаги сўзлар сўз ясалиши структураси, яъни сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи аффикс каби компонентларга эга эмас. Худди шунинг учун ҳам бу сўзлар маъносини улар таркибидаги мустақил маъно ифодалай оладиган қисм ва аффикс кўринишидаги компонентлар билан асослаб (мотивлаб) бўлмайди. Масалан, *журналист*, *лингвистик* сўзларининг маъносини *журнал* ва *ист*, *лингвист* ва *ик* компонентлари маъноси билан изоҳлаб бўлмайди. Шундай экан, булардаги *журнал*, *лингвист* сўз ясалиш асоси, *ист*, *ик* эса сўз ясовчи аффикс бўла олмайди. Сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи формант (аффикс) йўқ экан, сўз ясалиши (ясама сўз) ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Бундай сўзлар рус тилидан айнан ўзича (масалан, *капитализм*, *журналист* кабилар) ёки маълум модель асосида (масалан, *реалистик*, *методик*, *объектив*, *конспектив* кабилар) ўзлашган сўзлар деб қаралиши керак.

Хуллас, синхрон сўз ясалишида икки ясовчи компонентнинг қатнашуви шарт. Булардан эса камида бирининг мустақил маъноли бўлиши шарт. Ясама сўзнинг

(исалманинг) маъноси ана шу ясовчи компонентларнинг маъно муносабатига асосланган бўлади: *тер+им: тер* — ясовчи асос, *-им* — ясовчи аффикс; *белбоғ+ли: белбоғ* — ясовчи асос, *-ли* ясовчи аффикс ва б.

Сўз ясалиш усуллари. Сўз ясалиши, қандай усул (йўл) билан бўлса ҳам, янги сўз (лексема) ҳосил бўлиши экани айтилди. Бунда икки ҳодисани фарқлаш керак бўлади: 1) тилда умуман янги сўзнинг ҳосил бўлиши, 2) тилга хос маълум (қатъийлашган) усул асосида шу тил материаллари билан янги сўз ясаш (янги сўз ҳосил қилиш).

Тилда, жумладан, ўзбек тилида, янги сўз ясалиши-нинг хилма-хил усуллари борлиги маълум. Лекин бу усулларнинг миқдори ва турларини белгилашда, шунингдек, уларни номлаш масаласида ҳануз ягона бир фикрга келинган эмас. Ўзбек тилига оид, шунингдек, юнқа туркий тилларга оид адабиётларда сўз ясалиши-нинг иккидан то еттигача бўлган тури кўрсатилади¹.

Сўз ясалишининг асосий усуллари деб кўпчилик ҳомонидан тан олинаётган ва лингвистик адабиётларда қайд этилаётган усуллар қуйидагилардир: 1) семантик (ёки лексик-семантик) усул, 2) фонетик усул, 3) синтактик-лексик усул, 4) аффиксация усули, 5) композиция усули, 6) аббревиация усули.

Семантик (лексик-семантик) усул билан сўз ясалиши деганда сўз формасининг лексик маъно касб этиши натижасида янги сўз (лексема) га айланиши билан янги сўз ҳосил бўлиши, кўп маъноли сўзнинг маънолари ўр-тасидаги боғланишнинг (семантик алоқанинг) йўқолиши натижасида янги лексема ҳосил бўлиши тушунилади. Масалан, *бошда* (ўрин-пайт келишиги формасидаги отнинг равишга кўчиши билан юзага келган сўз), *кечаси* (эғалик формасидаги отнинг равишга кўчишидан ҳосил бўлган сўз), *келишган* (йигит), *арзимаган* (нарса) — сифатдон формасидаги феълнинг сифатга кўчиши билан юзага кел-ган сўзлар; *кун* (қуёш, планета) — *кун* (сутканинг ёруғ қисми, кундуз) ва б.

Фонетик усул билан сўз ясалиши деганда, одатда, икки ҳодиса назарда тутилади: 1) сўзда фонетик (товуш)

¹ Булар ҳақида авторнинг махсус мақоласида маълумот берилган. Қаранг: А. Ҳожиев. Сўз ясаш усуллари. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1975, № 4, 43—48-бетлар.

ўзгариши натижасида янги сўз ҳосил бўлиши: *кўр* — *кўз*, *бўр* — *бўз* каби; 2) урғунинг ўрнини ўзгартириш йўли билан: *инги-янги* (ҳозир), *энди-энди* (ҳозиргина) каби. Ҳақиқатда ҳам тилда шундай сўзлар бор. Лекин бу типдаги сўзлар жуда оз миқдорда бўлишдан ташқари, сўз ясалишида система ҳосил қила олмайди¹.

Синтактик-лексик усул билан сўз ясалиши деганда сўз бирикмасининг сўз (лексема)га айланиши тушунилади. Тил тараққиёти процессида маълум типдаги сўз бирикмаси ягона лексик маъно касб этиши натижасида синтактик бирликдан лексик бирликка айланади — қўшма сўз юзага келади. Масалан, *мингбоши*, *жўхориноя*, *тоққайчи* каби қўшма сўзлар шу йўл билан юзага келган қўшма сўзлар деб қаралади. Сўз ҳосил бўлишининг бу усули **лексикализация усули** деб ҳам юритилади.

Аффикслар воситасида сўз ҳосил қилиниши аффиксация усули билан сўз ясалиши дейилади: *полизчи*, *гулчи*, *бракчи*; *ақлли*, *инсофли*; *тарқоқ*, *қўрқоқ*; *ишла*, *созла*, *белгила*, *ўйла* каби.

Мустақил лексик маъно ифодалай оладиган бирдан ортиқ лексемани қўшиш билан сўз ясалиши **композиция усули** билан сўз ясалиши дейилади. Бу усул билан қўшма сўзлар ҳосил қилинади: *туяқуш*, *мингоёқ*, *атиргул*, *ойболга*, *олиб келмоқ*, *сотиб олмоқ* каби.

Аббревиация усули билан сўз ясалиши деганда сўз бирикмаси (от бирикма) таркибидаги сўзларнинг турли типда қисқартирилиши (бош ҳарфлари, бир бўғини олиниши...) асосида қисқартмалар ҳосил қилиниши тушунилади: *ЎзССР*, *райком*, *райишроком* каби.

Сўз ясалиши ва бу ясалишда иш қўрадиган усулларнинг ҳақиқий моҳиятидан келиб чиқиладиган бўлса, юқорида келтирилган сўз ясалиш усулларидан аббревиация усулини ҳақиқий маънодаги сўз ясалиш усули деб ҳисоблаш мумкин эмас. Чунки, сўз ясалиш усули деганда (қандай усул бўлишидан қатъи назар) янги сўз (лексема)ни юзага келтирадиган усул (йўл) назарда тутилади. Аббревиация йўли билан ҳосил қилинган қисқартмалар (аббревиатуралар) эса сўз бирикмасининг қисқартирилган шаклидир. Қисқартманинг компонентлари асл

¹ Проф. А. Ғуломовнинг кўрсатишича, *тун-кун*, *ака-ука* каби-лар ҳам фонетик усул билан сўз ясалиши ҳодисасидир. Қ а р а н г: «Ўзбек тили грамматикаси», I том, Морфология, «Фан», Тошкент, 1975, 26- бет.

ҳолига (сўз ҳолига) келтирилса, улар (қисқартмалар) нини сўз бирикмасига айланади: *ЎзССР — Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси, райишроком — район ижроия комитети каби*. Демак, аббревиация йўли билан сўз (лексема) ҳосил бўлмайди. Сўз ҳосил бўлмас экан, бу усулни сўз ясаш усули дейиш ҳам мумкин эмас.

Кўриб ўтилган беш хил сўз ясашиш усулларидан учтасининг семантик (лексик-семантик), фонетик ва синтактик-лексик усул деб аталиши тил ҳодисасига кўради. Кейинги икки усулнинг аталиши эса сўз ясашиш материалига кўради, яъни аффикс воситасида ясашиш усули аффиксация, лексема қўшиш йўли композиция усули деб аталади.

Сўз ясашиш усулларини номлашда бир хил йўл тутишни, яъни қандай тил ҳодисаси (фонетик, морфологик каби ҳодиса) асосида ясашишини назарда тутиш маъқуллигини ҳисобга олиб, айрим ишларда аффиксация ва композиция усули билан сўз ясашиши морфологик усул билан сўз ясашиши деб қаралади (ҳар икки усул бирлаштирилиб шундай ном билан аталади).

Аффикс ёрдамида сўз ясашиш усулини морфологик усул деб аташда аффикснинг морфема экани, морфеманинг эса морфологик birlik экани назарда тугилади. Бу жиҳатдан аффиксация усулини морфологик усул деб аташ жуда асослидек кўринади. Бироқ, кўриб ўтдикки, барча аффикслар ва улар билан боғлиқ ҳодисалар морфологиянинг текшириш объекти бўлавермайди. Бинобарин, уларнинг барчаси морфологик birlik ҳам бўлавермайди. Сўз ясовчи аффикслар ва улар билан боғлиқ ҳодисалар тилшуносликнинг махсус бўлими бўлиши «Сўз ясашиши» баҳсида ўрганилади. Шундай экан, сўз ясовчи аффиксларни морфология билан боғлаб, улар ёрдамида сўз ясашиш усулини морфологик усул (сўз ясашишининг морфологик усули) деб аташ етарли асосга эга бўлмайди. Бу усулни сўз ясашишининг аффиксация усули деб аташ эса ҳодисанинг моҳиятига тўла мос келади.

Композиция усулини морфологик усул деб аташда ҳам бу усул билан ҳосил бўлувчи қўшма сўзларнинг бирдан ортиқ ўзакнинг қўшилишидан ҳосил бўлиши, ўзакнинг эса морфологик birlik экани назарда тугилади. Лекин бир қатор фактлар бу усулни сўз ясашишининг морфологик усули деб баҳолаш ва шундай аташ мумкин эмаслигини кўрсатади.

Маълумки, композиция усули билан сўз ясалиши деганда, одатда, қўшма сўзлар назарда тутилади. Қўшма сўз деганда эса мустақил лексик маъно ифодалай оладиган бирдан ортиқ компонентдан ташкил топган сўз назарда тутилади. Лекин қўшма сўзни ташкил этувчи бу компонентлар ҳамма вақт ўзакка, яъни морфемага тенг бўлавермайди. Бу компонентлар ясама сўз (лексема)га, ҳатто сўз формасига тенг бўлиши мумкин. Масалан, *тинчликсевар* (тинч-лик+сев-ар), *бетгачопар* (бет-га+чоп-ар), *устабузармон* (уста+буз-ар-мон) ва б. Ўз-ўзидан, бундай қўшма сўзларни морфологик усул билан ясалган сўзлар деб бўлмайди.

Компонентлари ўзак морфемага тенг бўлган қўшма сўзлар ўзбек тилида анчагина миқдорни ташкил этади: *агиргул, белбоғ, ватангадо, гулдаста, кўзойнак* ва б. Лекин бу сўзларни ҳам морфологик усул билан ясалган сўзлар дейиш мумкин эмас. Чунки, ўзак морфологиянинг ўрганиш объекти бўлган бирлик (морфологик бирлик) эмас.

Хуллас, мустақил лексик маъно билдира оладиган бирдан ортиқ бирликнинг қўшилиши билан сўз ясалиши усулини композиция усули деб атайверган маъқул. Бунда («композиция» деганда) худди шу ҳодиса, яъни мустақил лексик маъно билдира оладиган бирдан ортиқ бирликнинг қўшилиши билан сўз ясалиши назарда тутилади. Қўшма сўзнинг компонентлари ёки компонентларидан бири эса ўзак (лексема), ясама сўз (лексема), сўз формаси кўринишида бўлиши мумкин.

Композиция усули лингвистик адабиётларда *ўзак қўшиш* (*ўзак-негиз қўшиш*), *сўз қўшиш*, *асос қўшиш* билан сўз ясалиши сифатида таърифланади. Лекин булардан бирортасини ҳам маъқул деб бўлмайди. Масалан, *ўзак қўшиш* термини ҳодисанинг моҳиятига тўла мос келмайди. Чунки, юқорида кўриб ўтганимиздек, композиция усули билан ясалувчи қўшма сўзларнинг компонентлари ўзакка тенг бўлавермайди.

Сўз қўшиш термини эса бу ҳодисанинг моҳиятига бутунлай мос келмайди. Чунки, сўз деганда ўзак ёки лексема эмас, балки лексеманинг конкрет бир формаси (морфологик бирлик) тушунилади. Бундай бирликларнинг қўшилувидан лексик бирлик (лексема — қўшма сўз) эмас, балки синтактик бирлик — сўз бирикмаси ҳосил бўлади. Композиция усули билан ҳосил бўлган баъзи қўшма сўзларнинг компонентида форма ясовчи

морфема (аффикс) бор бўлса ҳам, лекин у шу форма ясовчига хос функцияни бажармайди. Демак, бу компонент қўшма сўз таркибида сўз эмас, балки сўзнинг компоненти (қисми) ҳисобланади. (Бу нарса лингвистик адабиётларда қайд этилган.)

Асос қўшиш термини ҳодисанинг моҳиятига мосдек, композиция тушунчасини тўғри (аниқ) акс эттирадигандек кўринади. Лекин бундаги *асос сўзи сўз ясалиш асоси*, *ясовчи асос* терминидаги *асос сўзи* билан бир маънога, бир хил ифодага эга эмас. Чунки, «сўз ясалиш асоси», «ясовчи асос» деганда, айтиб ўтилганидек, ясама сўзнинг мотивловчи компоненти тушунилади. Демак, «асос қўшиш» дейилар экан, ясама сўзда бирдан ортиқ шундай компонент (мотивловчи компонент) борлиги тан олинган бўлади. Ҳақиқатда эса қўшма сўзларда (умуман ясама сўзларда) ҳеч вақт мотивловчи асос (сўз ясалиш асоси, ясовчи асос) бирдан ортиқ бўлмайди. Демак, *асос қўшиш* терминини ҳам маъбул деб бўлмайди.

Умуман, қўшма сўз ясалишига нисбатан *ўзак қўшиш*, *сўз қўшиш*, *асос қўшиш* каби терминларни қўллашга эҳтиёж ҳам йўқ. Қўшма сўз ясалишининг ўз моҳиятидан келиб чиқиб, яъни бунда мустақил лексик маъно ифодамай оладиган бирликнинг қўшилишини ҳисобга олиб, бу усулни композиция усули деб атайверган маъқул.

Профессор А. Ғуломов ишида сўз ясаш усулларининг белгиланиши ва номланиши бирмунча бошқачароқ. Автор ёзади: «Демак, сўз ясаш: 1. Грамматик сўз ясаш (аффикс ёрдами билан ясаш — аффиксация, сўз қўшиш йўли билан ясаш — композиция, сўзни бир лексик-грамматик категориядан бошқасига, бошқа туркумга кўчириш — категориал кўчиш йўли билан ясаш — конверсия). 2. Лексик-семантик сўз ясаш... 3. Фонетик сўз ясаш...»¹. Демак, бунда сўз ясашнинг уч хил усули бир турга — грамматик сўз ясалишига бириштирилади. Лекин бу уч хил сўз ясалишининг бирортасида ҳам грамматик носита ёки грамматик приём йўқ. Аффиксация ва композиция усуллари ҳақида гап борганда бу нарса айтилди. Учинчи усул деб келтирилаётган ҳодиса ўзбек тилида йўқ, яъни бир туркумдан бошқа туркумга кўчириб сўз ясаш усули йўқ. Лексик-семантик усул билан ҳосил

¹ Ўзбек тили грамматикаси, I том, «Фан», Тошкент, 1975, 22 бет.

бўлган сўз эса ўз туркуми доирасида қолиши ёки бошқа туркумга мансуб бўлиши мумкин.

Синхрон ва диахрон сўз ясалиши ҳақида гап борганда айтилдики, синхрон ясалишга оид ясама сўз ясовчи компонентларга эга бўлади, унинг маъносини компонентлари (ясовчилари) маъноси билан асослаш (мотивлаш) мумкин бўлади. Ана шу белги асосида ўзбек тилидаги сўз яшаш усулларига қараладиган бўлса, фақатгина аффиксация ва композиция усулларидagina синхрон сўз ясалишини кузатиш мумкин. Семантик (лексик-семантик), фонетик ва синтактик-лексик усуллар билан ясалган сўзлар эса диахрон сўз ясалишига киради. Чунки, масалан, семантик, синтактик-лексик усул билан ҳосил бўлган сўзлар, биринчидан, тил тараққиёти процессининг маълум этапларида юзага келади (шунинг учун ҳам бу усуллар билан ҳосил бўлган сўзлар жуда оз миқдорда). Иккинчидан, бундай сўзлар ясовчи компонентларга эга бўлмайди. Бинобарин, уларга нисбатан сўз ясалиш структураси ҳақида гапириш ҳам мумкин эмас. Шунингдек, бундай ясалишларда сўз ясалишининг тиши, сўз ясалиш маъноси, умуман сўз ясалиш системаси каби ҳодисалар ҳам бўлмайди. Шундай экан, фонетик ва семантик усул, шунингдек, лексикализация усули билан ҳосил бўлган сўзлар ҳақиқий маънода сўз ясалиши баҳсининг объекти бўла олмайди. Чунки, юқорида кўриб ўтганимиздек, сўз ясалиши баҳсининг объекти сўз ясалиш мотивациясига эга бўлган ясама сўзлардир. Ана шу ўзига хосликни ҳисобга олиб, бу уч усулга нисбатан сўз яшаш усули эмас, балки *сўз ҳосил бўлиш йўли* дейиш ҳодисанинг моҳиятини тўғри аке эттиради.

— Синхрон сўз ясалиши мустақил сўз туркумлари учун хос бўлган ҳодисадир. Мустақил сўз туркумларидан ҳам бу ҳодиса от, сифат, феъл ва равиш туркумларида кузатилади.

Мустақил сўз туркумларидан олмош туркумига оид сўзлар нарса, белги кабиларни атамайди, унга ишора қилади, олмошлар бошқа туркумга оид сўзлар ўрнига қўлланувчи сўзлардир. Шу туфайли бўлса керак, сўз (лексема) яшаш бу туркум учун характерли эмас.

Ўзбек тилида, сон туркумида мустақил лексема ҳисобланувчи йигирма иккита сўз бор: *бир, икки, уч, тўрт, беш, олги, етти, саккиз, тўққиз, ўн, йигирма, ўттиз, қирқ, эллик, олтмиш, етмиш, саксон, тўқсон, юз, минг, миллион, миллиард*. Бу сонларга *-та, -нчи, -ала* каби аффикслар

қўшилиши билан янги сон-сўз (лексема) ҳосил бўлмайди, балки соннинг турини билдирувчи форма ҳосил бўлади. Демак, бу ҳодиса сўз ясалиши эмас, балки форма ясалиши ҳисобланади.

Кўриб ўтилган йигирма иккита сон билдирган миқдордан бошқа барча миқдор (миқдор тушунчаси) ана шу йигирма икки сўзнинг турлича комбинацияси, ўзаро турлича боғланиши орқали ифодаланади: *ўн бир, йигирма етти, саксон тўққиз, бир юз олти, бир минг уч юз олтинчи икки* ва ҳ. Лекин сон-сўзларнинг бундай бирикувидан янги сўз (лексема), айтишлик, қўшма сон ҳосил бўлмайди ва бу ҳодиса сўз ясалиши ҳисобланмайди.

АФФИКСАЦИЯ УСУЛИ БИЛАН СЎЗ ЯСАЛИШИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз ясалишининг асосий усули аффиксация усулидир. Юқорида («Умумий маълумот» бўлимида) кўриб ўтилган барча ҳодисалар — сўз ясалишига оид умумий тушунчалар (сўз ясалиш мотивацияси, сўз ясалиш маъноси, сўз ясалиш типи ва ш. к.) сўз ясалишининг ана шу усулида тўла ифодасини топади. Ҳозирги адабий тилда янги-янги сўзлар ясалиши ҳам, асосан, аффиксация усули билан сўз ясалишида кўрилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз ясовчи аффикслар, аниқроғи, сўзнинг морфем структурасида сўз ясовчи сифатида ажраладиган аффикслар жуда кўп. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам янги-янги сўзлар ясалишида қатнашавермайди. Улардан айримлари ҳозирда ҳам янги сўзлар ясалишида қўлланаётган бўлса, баъзи аффикслар эса сўз ясаш функциясини деярли ёки бутунлай тўхтатган (буни қисман аввалги бўлимда ҳам кўриб ўтдик). Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз ясалиш системасининг таҳлилида биринчи типдаги, яъни сўз ясаш функцияси давом этаётган аффикслар ёрдамида сўз ясалишини ёритиш муҳимдир. Шунинг учун ҳар бир сўз туркумидаги сўз ясалишини ўрганишда аввало ана шундай аффикслар билан сўз ясалиши ёритилди.

Маълумки, айрим сўз туркумларида сўз ясалишида аффиксоидлар ҳам қатнашади. Улар ёрдамида ҳам содда эсама сўзлар ҳосил қилинади. Шу туфайли бундай сўз туркумларида, аффикслар ёрдамида сўз ясалишидан сўнг, аффиксоидлар билан сўз ясалиши ҳам берилди.

ОТ ЯСАЛИШИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида от ясовчи аффикслар анчагина (50 га яқин). Лекин уларнинг ҳозирги сўз ясалишидаги иштироки бир хил эмас. Айрим аффикслар ёрдамида кўплаб отлар ясалаётган бўлса, баъзилари эса санокли миқдордаги отлар ясайди. Кўпгина от ясовчилар эса сўз яшаш функциясини тўхтатган.

-чи. Бу аффикс ёрдамида қуйидаги маъноли шахс отлари ясалади.

1. Бирор касб-ҳунар, мутахассислик, машғулот билан шуғулланувчи шахсни билдирувчи от ясайди: *полизчи, чорвачи, санъатчи, қўшиқчи, чойхоначи, буфетчи, тракторчи, бетончи* каби.

Маълумки, касб-ҳунар, машғулотнинг умумий белгилари билан фарқланувчи турлари, буларнинг ўзига хос атама (ном)лари бўлиш билан бирга, улардан ҳар бирининг тармоқлари, турлари, соҳалари ва уларнинг ҳам атамалари бор. -чи аффикси касб-ҳунар, машғулотнинг ана шундай турли соҳаларини билдирувчи отларга қўшилиб турли типдаги отлар ясайди:

1) касб-ҳунар, машғулотнинг умумий номини билдирувчи сўзга қўшилганда шахснинг асосдан англашилган соҳага мансублигини билдирувчи от ясайди: *спортчи, санъатчи* каби;

2) иш-фаолиятнинг конкрет бир соҳасини англадиган сўзларга қўшилганда шу соҳага мансуб шахсни (шу соҳада ишловчи, фаолияти шу соҳага оид бўлган шахсни) билдирувчи от ясайди. Қийёсланг: *спортчи, пойгачи, улоқчи, футболчи, хоккейчи, теннисчи, боксчи, курашчи*;

3) -чи аффикси ясовчи асос билдирадиган нарсасоҳадисаларнинг хусусиятига қараб иш-фаолиятнинг маълум бир соҳасига мансуб бўлган турли маънодаги отлар ясайди:

а) асосдан англашилган нарсани юзага келтирувчи, етиштирувчи, ясовчи шахсни билдирадиган от ясайди: *каштачи, сандиқчи, эгарчи, бўзчи, пойабзалчи, муқовачи, печкачи, пиллачи, қоракўлчи, уруғчи, узумчи, сабзавотчи* каби;

б) асосдан англашилган предмет билан боғлиқ бўлган ишни қилувчи шахс маъносидаги от ясайди: *сувчи, тунукачи, ойначи, бетончи* каби;

в) маълумки, иш-фаолиятнинг ҳар соҳаси учун хос

бўлган, шу соҳада ишлатиладиган машина, қурол, асбоб ва ш. к. лар бўлади. *-чи* аффикси уларни англлатувчи лексемаларга қўшилиб шу машина, қурол, асбоб ва ш. к. билан иш кўрувчи шахсни билдирадиган от ясайди: *дурторчи, доирачи, найчи, сурнайчи, трубаачи, скрипкачи, гармончи; чанғичи, шахматчи, велосипедчи, қайиқчи, чархчи, комбайнчи, сеялкачи, тракторчи, экскаваторчи; пулемётчи, зенитчи, танкчи* ва б.: *Бир-икки дақиқа иш тўхтайди, бошқа кетмончилар ҳам ишдан чиқиб, Рафиқов билан кўришиб сўрашадилар* (А. Қодирий);

г) асосдан англашилган нарсасага оид иш билан шугулланадиган, касби шу иш бўлган шахсни билдирувчи от ясайди: *алоқачи, бичиқчи, сувоқчи, темирчи, ихтирочи, лойиҳачи, луғатчи, сиёсатчи, тарбиячи, ҳисобчи, қўшиқчи, фокусчи, разведкачи, ремонтчи, карикатурачи, гримчи, гипнозчи, сваркачи* каби;

д) иш-фаолият билан боғлиқ бўлган маълум объектни англатадиган отлар қўшилиб, шу объектда хизмат қилувчи шахс маъносидаги от ясайди: *чойхоначи, тегирмончи, складчи, аптекачи, буфетчи, киоскачи, магазинчи, почтачи* каби: *...ўшанда Туркиянинг машҳур саркардаларидан Ашвар пошонмини ...тилга олганди кутубхоначи чол* (Ш. Холмирзаев);

е) асосдан англашилган нарсани сотувчи (касби шу иш бўлган) шахсни билдирадиган от ясайди: *газетачи, сувчи* (газ сув сотувчи), *морожнийчи* пивочи каби. Ўзгача лексемаларда *-чи* аффикси ёрдамида ясалган сўзлар асосдан англашилган нарсани яратувчи (етиштирувчи, тайёрловчи) ва уни сотувчи маъносини ифodalашни мумкин: *гулчи, кўкчи, қуртчи, нишолдачи* каби.

2. Асосдан англашилган ишни қилувчи шахс оти ясайди: *яганачи, чопиқчи, ижрочи, тақризчи, шикоятчи, чекалқачи, заказчи, докладчи* каби. Қўйидаги отлар ҳам шу типга киради. *Ўйчи* ўйига етгунча, *таваккалчи* ўйига етгунча (Ҳамза). *Қурбон тўп-тўп аскарлар, шу ерлик озқачилар* ва *арзчилар* орасидан илдам ўтиб... (Ш. Холмирзаев).

3. Асосдан англашилган иш-ҳаракат, фаолиятда иштирокчи шахс маъносидаги от ясайди: *инқилобчи, намойишчи, омонатчи, қўзғолончи, музокарачи, обуначи, тасқурсиячи, эстафетачи, забастовкачи* каби.

4. Иш-фаолиятда бирор оқим, маслак ва ш. к. тарафдор, шунга мансуб шахс маъносидаги от ясайди: *искрачи, ҳурриятчи, оппозициячи, республикачи, марксчи,*

ленинчи, дарвинчи, кантчи, троцкийчи каби. Қуйидаги мисолда қўлланган шўрочи сўзи ҳам шу типда ясалган: «Агар бизнинг бу ерда бўлганимиз-у бир ёққа кетганимизни шўрочиларга айтсангизлар, тилларинг кесилади!» — деган (Ш. Холмирзаев).

5. Спорт жамятларини билдирадиган сўзларга қўшилиб, шу жамятга мансуб спортчи (шахс) маъносидаги от ясайди: *пахтакорчи, динамочи, спартакчи* каби.

6. Асосдан англашилган нарсани қилиш одати (характери) кучли, шунга мойиллиги кучли шахс маъносидаги от ясайди: *тақлидчи, уйқучи, тўполончи, хурракчи, кекчи, аразчи, дангалчи, ёлгончи, иримчи, мурасачи, рашкчи, таваккалчи, прогулчи, закончи, халтурачи* ва б.

-чи аффикси ёрдамидаги от ясалиш типларининг ҳаммаси ҳозирги тилда продуктив, жонли, яъни иш кўриши тўхтамаган сўз ясалиш типларидир.

-вчи. Бу аффикс ҳаракат номини билдирувчи *-в* билан шахс оти ясовчи *-чи* аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир. Бу аффикс: 1. Феълдан англашилган ҳаракатга алоқадор бўлган, уни бажарувчи, шу ҳаракатга тортилувчи шахсни билдирувчи от ясайди: *ёзувчи, айбловчи, қораловчи, тарбияланувчи, учувчи, шарҳловчи, ўқувчи, қурувчи* каби. От ясалишининг бу типи *-чи* аффикси ёрдамида 2-пунктда кўрсатилган от ясалиш типи билан синонимдир.

2. Турли соҳага оид ҳодисаларни билдирувчи терминлар ясайди: *аниқловчи, тўлдирувчи, боғловчи, бўлинувчи, турловчи, тусловчи* каби. *-вчи* аффикси билан ясалувчи отлар у қадар кўп эмас. Улар, асосан, маълум бир соҳага оид терминлардир.

-кор. Бу аффикс конкрет нарсани билдирувчи лексемаларга қўшилганда ясовчи асосдан англашилган нарсани яратувчи (етиштирувчи) шахс маъноли отлар ясайди: *пахтакор, ғаллакор, шолитор, бинокор, лубкор* каби.

3. Мавҳум от (лексема)ларга қўшилганда ясовчи асосдан англашилган ишни бажарувчи (қилувчи), шу иш билан шуғулланувчи шахс маъноли от ясайди: *ижодкор, хизматкор, қасоскор, тажрибакор* каби.

Ҳар иккала пунктда кўрсатилган маъноли ясама отлар миқдори у қадар кўп эмас. Бинобарин, улар сўз ясалишининг маҳсулдор типлари ҳисобланмайди.

-соз. Бу аффикс асосдан англашилган нарсани яра-

тувчи, қурувчи, ишлаб чиқарувчи шахс маъноли от ясайди: *уйсоз, аравасоз, кемасоз* каби. Бундай отлар асосан кўplik формасида қўлланади; *метросозлар, вагонсозлар, станоксозлар, уйсозлар* каби. Бу типдаги ясама сўзлар миқдори кўн бўлмаса ҳам, лекин *-соз* аффиксининг сўз ясаш функцияси тўхтамаган: *Янги турар жой микро-районларида уй-жой бинолари ва жамоат биноларини планлаштириш, қуриш ва қабул қилишда уларнинг яқунланган шахарсозлик комплексида бўлишига диққат-эътиборни кучайтириш керак бўлади* («С.Ўзб.»). *Авиасозларнинг қишлоқдаги цехи* («С.Ўзб.»).

-шунос. Асосдан англашилган нарса, соҳанинг мутахассисини, шунга оид илм билан шуғулланувчи шахсни билдирадиган от ясайди; *музикашунос, санъатшунос, адабиётшунос, ўлкашунос, товаршунос, океаншунос* ва б.

-хон. Асосдан англашилган нарсани (журнал, китоб кабинни) доимий ўқувчи шахсни билдирувчи от ясайди: *изетхон, муштумхон, китобхон* каби. Бу рубрика *оқшомхонларни* қизиқтираётган кўплаб масалаларни қамраб олиб, муҳим долзарб масалаларда фикр юритиш имконини берди («Т. оқш.»).

-навис. Асосдан англашилган нарсани ёзиш билан шуғулланувчи шахс маъноли от ясайди: *масалнавис, ҳикоянавис, очеркнавис* каби.

-дош. Асосдан англашилган нарсага бир хил (тенг) алоқадор, иштирокчи бўлган шахс маъносидаги от ясайди: *синфдош, қуролдош, мусобақадош* каби: *Унинг ко-мандадоши тошкентлик Марина Агажанян биринчи ўринни олди* («С. Ўзб.»).

-боз. Асосдан англашилган нарса, иш-ҳаракат билан кўн шуғулланувчи, шунга берилган шахсни билдирувчи от ясайди: *мажлисбоз, аризабоз, маишатбоз, ваъдабоз, группабоз, аскиябоз, буйруқбоз, атомбоз, цитатабоз* ва б.

-ҳам. Бу аффиксоид асосдан англашилган иш, нарсага бирга алоқадор шахс маъносидаги отлар ясайди: *ҳамшар, ҳамкурс, ҳамсуҳбат, ҳамкасб* каби.

Кўриб ўтилган *-шунос, -хон, -дош, -боз* аффиксларни ва *дам-* аффиксоиди ёрдамида ясалган отлар ҳам кам миқдорда. Лекин бу аффиксларнинг ҳам сўз ясаш вазифаси тўхтамаган, улар ёрдамида янги сўз ясалишини кузатиш мумкин.

-параст. Асосдан англашилган нарса-ҳодисага берилган, унга эътиқод қилувчи шахс маъносидаги от ясайди:

маишатпараст, амалпараст, бутпараст, шахсиятпараст каби: *Айтишларича, Моданарастларнинг ашаддийлари кўпроқ ательеларда бўлар экан... Айтишларича, ҳозир бозорда чайқовчилар Қўқон фабрикаси тайёрлаётган эркакларнинг 12 сўмлик кўйлагига «Фекон» фирмаси тугмасини қадаб ғарбпараст анқовларга 25 сўмдан пуллаётган эмиш («Т. оқш.»).*

Ҳозирги ўзбек адабий тилида яна бир қатор шахс оти ясовчи аффикслар борки, уларнинг функцияси тўхтаган, яъни улар ёрдамида янги-янги сўзлар ясалиши кузатилмайди. Булар қуйидагилар:

-каш. Бу аффикс:

1. Асосдан англашилган иш, машғулот билан шуғулланувчи шахс маъносидаги отлар ясаган: Бунда: 1) асбоб-қурол билдирувчи сўзларга қўшилганда, шу асбоб-қурол билан бажариладиган ишни қилувчи шахсни англатади: *замбилкаш, чилдирмакаш, аравакаш* каби. *Туякаш* сўзи ҳам худди шу сўз ясалиш типига киради; 2) бошқа типдаги сўзларга қўшилганда умуман шу сўздан англашилган нарса, иш-ҳаракат билан шуғулланувчи шахсни билдиради: *киракаш, чизмакаш, лойкаш, пахсакаш, меҳнаткаш, сураткаш* каби.

2. Асосдан англашилган иш-ҳаракатни қилиш одати кучли бўлган шахс маъносидаги от ясаган: *ҳазилкаш, жанжалкаш* каби.

-дўз. Асосдан англашилган нарса-предметни тайёрловчи шахс маъносидаги отлар ясаган: *махсидўз, этикдўз, мўйнадўз, дўппидўз* каби.

-гар. Асосдан англашилган нарса, иш билан боғлиқ касбни қилувчи шахс маъносидаги от ясаган: *савдогар, заргар* каби.

-паз. Овқат-таом билдирувчи сўзларга қўшилиб, ундан англашилган таом турини тайёрловчи (пиширувчи) шахс маъносидаги отлар ясаган: *сомсапаз, кабобраз* каби.

-хўр. Асосдан англашилган нарсани доим истеъмол қилувчи, шуни яхши кўрувчи, унга берилган шахс маъносидаги отлар ясаган: *норинхўр, ароқхўр* каби. *Порахўр, текинхўр, қонхўр* кабилар ҳам худди шу типдаги ясама сўзлардир.

-гўй. Асосдан англашилган иш-ҳаракат, ҳодисани доим бажариб (қилиб, айтиб) турадиган шахс маъноли отлар ясаган: *маслаҳатгўй, насиҳатгўй, лаббайгўй* каби.

-дор. Асосдан англашилган нарсага эга бўлган шахс маъноли отлар ясаган: *қулдор, мулкдор, дўкандор, бай-*

роқдир каби: *Бу маҳаллаларда касиблар, боғдорлар истиқомат қилади* (С. Абдулла).

-фуруш. Асосдан англашилган нарса-предметни сотиш билан шуғулланувчи шахс маъноли отлар ясаган: *мевафуруш, читфуруш, чойфуруш* каби: *...қишлоқма-қишлоқ керосинфурушлик қилар эди* (С. Абдулла).

-бон. Асосдан англашилган нарсани сақловчи, унга қаровчи шахс маъноли от ясаган: *саройбон, боғбон, дарволабон* каби.

-вачча. Асосдан англашилган шахсларга қарашли фарзанд, туғушганлик жиҳатдан шуларга мансуб шахс маъноли отлар ясаган: *бойвачча, гадойвачча, тўравачча, тоғавачча, холавачча, амакивачча* каби.

Келтирилган фактларга эътибор берилса маълум бўладики, ҳозирги вақтда янги сўз ясамайдиган юқорида келтирилган аффиксларнинг ҳаммаси асли форс-тожик тилларига оид, шу тилларга оид сўзлар таркибида ўтган аффикслардир.

-ма. Бу аффикс ёрдамида феъллардан қуйидаги маъноли отлар ясалади:

1. Феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг номини, атамасини билдирувчи от ясаydi: *отишма, ёзишма, бошлама, эслатма* каби.

2. Феълдан англашилган ҳаракат билан характерланадиган (шу ҳаракатга асосланадиган, шу йўсинда бўладиган ва ҳ. к.) нарсани билдирувчи от ясаydi: *иситма, терлама, қичима, оқма, бўлинма, тўкма, тортма* каби.

3. Феълдан англашилган иш-ҳаракат натижасида, унинг маҳсули сифатида юзага келадиган нарсани билдирувчи от ясаydi: *чўкма, эритма, уюшма, қурилма, қотишма, чизма, жамғарма, топилма* каби.

4. Феълдан англашилган иш-ҳаракат учун мўлжалланган, шунга белгиланган нарсани билдирувчи от ясаydi: *ийқлама, кўргазма, тиркама, қоплама, қўлланма, тўшамма, босма* каби: *Ҳап қурилмиш ишлаб чиқаришида янги индустриал конструкциялар ва буюмларни, жумладан рулонсиз тўшамалар тўла йиғмали тайёрсантехника йиғмаларини тезроқ жорий қилиш ҳақида бормоқда* («С. Ўзб.»).

-ма аффиксининг юқоридаги пунктларда кўрсатилган тилдаги от ясаши ҳозирда ҳам жонли ҳолатда.

-гич (-кич, -қич, -ғич). Бу аффикс асосдан англашилган иш-ҳаракат учун мўлжалланган, шундай иш-вазифани бажарувчи нарсани билдирадиган отлар ясаydi: *ўт-*

казгич, ўлчагич, ёритгич, тутқич, елпиғич каби: Қурбон қашлоғич билан тўриқнинг сағриларини қашлаб... (Ш. Холмирзаев).

Бу типдаги сўз ясалиши айниқса терминологияда жуда активдир.

-ги (-ки, -қи), -к (-қ) аффикслари ёрдамида ясалган *керги, чопқи, тирак, тароқ, ўроқ* каби сўзлар ҳам шундай маъноли, шу типдаги отлардир. Лекин бу аффиксларнинг сўз яшаш функцияси тўхтаган.

-лик. Бу аффикс асосан от, сифат ва равиш туркумига оид сўзлардан от ясайди.

1. От туркумига оид лексемалардан ясалган сўзлар ясовчи асос англатган нарса-предметнинг хусусияти билан боғлиқ ҳолда турли маъноларни билдиради:

1) шахс (инсон) билдирадиган сўзлардан ясалганда: а) қариндошлик, туғушганликка оид сўзлардан ясалган отлар шу маънони умумлаштириб, ҳолат тарзида ифода-лайди: *оталик, оналик, тоғалик, ўғиллик, фарзандлик, эрлик, хотинлик* каби; б) ҳаёт (умр)нинг маълум белгилар билан характерланувчи даврини (этапини) билдирадиган сўзлардан ясалган отлар асосдан англашилган маънога хос ҳолатни билдиради: *болалик, йигитлик, қизлик, ўсмирлик, келинлик, куёвлик* каби; в) касб, амал-унвон ёки бошиқа иш-фаолият эгасини англатувчи сўзлардан ясалган отлар шу касб, иш-фаолият, амал-унвон номини билдиради: *мудирлик, ўқитувчилик, қассоблик, чорвадорлик, табиблик, сувчилик, сартарошлик, савдогарлик, рассомлик, шофёрлик, актёрлик* каби: **Почтальонлик** хайрли касб («Т. опқ.»); г) шахс билдирувчи айрим сўзларга қўшилганда ўзакдан англашилган нарса билан боғлиқ бўлган ишни бажариш процессини, шу иш билан шуғулланишни билдирувчи от ясайди: *ошхўрлик, анжирхўрлик, китобхонлик, шеърхонлик* каби; д) касб эгасини билдирувчи сўзларга қўшилиб, шу касб-ҳунар эгалари иш бажарадиган, шу касб-ҳунарга оид жой (территория) маъносини билдирувчи от ясайди: *Барибир Маҳкам тинмади, тақачиликка тушиб бир чети учган сандон кўтариб келди* (Р. Файзий). *Узоқ демасангиз, эринмасангиз, кўнчиликка бориб териларни бир қараб чиқинг* (А. Қаҳҳор). Ҳозирги вақтда -лик аффикси ёрдамида бу типда янги сўз ясалиши деярли йўқ даражада;

2) асосдан англашилган нарса ишғол этган объект,

территорияни билдирувчи от ясайди: *ботқоқлик, қумлик, музлик* каби;

3) ер сатҳининг ясовчи асосдан англашилган қисмини билдирувчи от ясайди: *жарлик, дўнглик, қиялик, пастлик, ичкарилик, яланглик* каби. Бундай сўзларнинг айримлари баъзан *-лик* аффиксисиз қўлланиши ҳам мумкин. Масалан: *жарлик, яланглик* сўзларига хос маънода *жар, яланг* сўзлари қўлланиши мумкин. Лекин *-лик* аффикси қўлланганда, кўрсатилган маъно аниқ (конкрет) ифодаланлади. Қиёсланг: *тепа* — маконнинг юқори томони (юқориси), *тепалик* — ер сатҳининг юқорига кўтарилган қисми.

II. Сифат ва равишларга (белги билдирувчи сўзларга) қўшилиб, белги оти ясайди: *қизиллик, семизлик, хурсандлик, аниқлик, бемаънилик, тезлик, мардлик, хафалик, кўнгилсизлик, мустақиллик, сахийлик* каби.

Сифатлар шахс ёки предметнинг турли хил: ранг-тус, маза-таъм, характер-хусусият ва ш. к. жиҳатдан бўлган белгиларини билдиради. Шунга қўра, қандай турдаги сифатларга қўшилишига қараб, *-лик* аффикси ёрдамида ясалган белги отларининг маъноси яна конкретлашуви мумкин. Масалан, *шод, тинч* каби сўзларга қўшилиб, асосдан англашилган белгилари ҳолатни билдиради: *шодлик, тинчлик, эркинлик, хурсандлик, тенглик, танглик, очлик, тўқлик* каби; шахснинг характер, хусусият, қилиқ, хатти-ҳаракатини билдиради: *олифталик, эзмалик, айёрлик, ахлоқсизлик, ақиллик, бачканалик, жасурлик, камтарлик, лаганбардорлик, ношукурлик, хиралик, эркалик, ўжарлик ҳовлиқмалик* каби ва б.

-чилик. Бу аффикс шахс оти ясовчи *-чи* ва мавҳум от ясовчи *-лик* аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир (*-чи + лик > -чилик*). У, асосан, отлардан, шунингдек, белги билдирувчи сўзлардан қуйидаги маъноли отлар ясайди:

1. Асосдан англашилган нарсага оид, шу нарса билан белгиланувчи (характерланувчи) иш, фаолият, хатти-ҳаракатни билдирувчи от ясайди: *улфатчилик, меҳмондорчилик, қудачилик, қариндошчилик, шерикчилик* каби.

-чилик аффикси, асосан, отлардан шу типдаги отлар ясайди. Лекин сифат ва сифатдошнинг *-(а)р* аффиксли формасидан ясалган сўзлар ҳам учрайди: *Юзакичилик* ва *ҳавойиликка қарши* («Қ. Ўзб.»). *Равшанки, ўзибулар-*

чилик ғовлаб кетган жойда бутункуч ва ғайрат йиғим-теримга сафарбар этилмаган («Мупшум»).

-лик аффиксининг маълум бир иш, касб-ҳунар эгасини (шу иш-касб билан шуғулланувчи шахсни) англа-тувчи сўзга қўшилиб асосдан англашилган шахсга (касб эгасига) хос иш, машғулот маъносини билдирувчи от ясабини кўрдик: *деканлик, акушерлик, ўқитувчилик* каби. Шундай маъноли от ясалишида -лик аффиксидан истисносиз фойдаланиш мумкин. Лекин *ўқитувчилик, темирчилик* каби сўзлардаги -чилик қисмини бир аффикс деб тасаввур этиш таъсирида бўлса керак, маълум иш, касб эгасини билдирувчи сўзлардан -лик аффикси ёрда-мида кўриб ўтилган маънодаги от ясалиши мумкин бўл-гани ҳолда унинг ўрнида -чилик аффиксини қўллаш ҳоллари учрайди: *косибчилик, савдогарчилик* каби. ...бу-лар **мардикорчилик, деҳқончилик, ошпазлик, новвой-чилик** а шунга ўхшаш майда ҳунарлар билан тирикчилик қилиб келмоқдалар («Қ.Ўзб.»). *Мардикорчилик, ошпаз-лик, новвойчилик* сўзларининг *мардикор, ошпаз, новвой* қисмлари бир хил хусусиятни, яъни учаласи ҳам конкрет бир иш, ҳунар-машғулот билан шуғулланувчи шахс маъносини билдиради. Бинобарин, шундай шахсга хос иш (фаолият) маъносини билдирувчи сўзнинг ясалиши бир типда бўлиши — ҳар учала сўз -лик аффикси ёрда-мида ясалиши керак эди: *мардикорлик, ошпазлик, нов-войлик* каби.

Умуман, айтилган типдаги сўзларнинг -лик аффикси ёрдамида ясалиши умумий ҳолат ва адабий норма ҳисоб-ланади. Саноқли сўзларда учрайдиган -чилик аффикси ёрдамидаги ясалиш эса кўпроқ оддий сўзлашувга хосдир. Мас., *новвойчилик* эмас, балки *новвойлик* типдаги ясалиш адабий норма ҳисобланади. Фақат бир-икки сўздагина -чилик аффикси ёрдамидаги ясалишни, умумий ҳолатдан истисно тарзида, асосий вариант ҳисоблаш мумкин бўлади. Мас., *косиблик* эмас, балки *косибчилик* асосий вариантдир. Баъзи сўзларда ҳар икки вариант-нинг қўллапаётганини кузатамиз: *Мирқарим болалик чоғиданоқ савдогарликка* ўрганди, *гилам навларини ажратадиган бўлди* (П. Турсун).

— *Марғилонга нима юмуш билан келган эдингиз?*

— *Савдогарчилик билан, тақсир* (А. Қодирий).

Ҳар бир иш ўз вақтида ярашади, лекин ўшанда ҳам дўконга эрта бориб, кеч қайтаман. *Савдогарчиликнинг, таомили шу...* (Ойбек). *Мардикорлик, ҳам моллик*

қоровуллик, хизматкорлик... ҳаммаси қўлимдан келади (В. Раҳмонов). У ўз умрида ўн йиллаб **мардикорчилик**, ўн йиллаб **ҳам молчилик**... билан тирикчилик қилган эди (Ойбек). Бундай сўзларнинг айримларида (жумладан, савдогарлик — савдогарчилик, боғдорлик — боғдорчилик сўзларидан) **-чилик** аффикси билан ясалувчиси асосий вариантга айланяпти.

2. Асосдан англашилган нарса етиштириладиган, гайёрланадиган соҳани билдирувчи от ясайди: **балиқчилик**, **бўрдоқчилик**, **ипакчилик**, **паррандачилик**, **сабзавотчилик**, **тамакичилик**, **узумчилик**, **уруғчилик**, **қорақўлчилик**, **ғаллачилик** каби.

-чилик аффиксининг бу маъноси биринчи пунктда келтирилган маъноси асосида келиб чиққан. Буни шундан ҳам аниқ сезиш мумкинки, кўриб ўтилган типдаги (**пахтачилик**, **узумчилик** каби) сўзлар аниқловчи вазифасида келганда биринчи пунктда кўрсатилган маънони ифодалайди: **пахтачилик бригадаси**, **шолчилик совхози** каби: **Дончилик хўжалиги** ва **ем-хашак етиштириш учун пухта база бўлган қўриқ ерларнинг ресурслари амалда битмас-туганмасдир** («С. Ўзб.»). **Тахиятош паррандачилик фабрикасида янги қувватлар ишга туширилди...** («С. Ўзб.»).

Шу типдаги сўзлар иштирок этган гап таркибида соҳа сўзининг қўлланиши мумкинлиги ҳам айтилган фикрни яна бир тасдиқловчи факт бўла олади: **Партия йиғилишларида деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик** ва бошқа соҳаларда меҳнат унумдорлигини оширишга эътибор бериш талаб этилди («Т. ҳақ.»). **Ўрта мактабни битирган қишлоқ ёшларининг кўпчилиги ...колхоз ва совхозларда қолиб, республикамизнинг юксак фахри бўлган пахтачилик соҳасида ўз меҳнат фаолиятларини бошламоқдалар** («С. Ўзб.»).

Демак, соҳа сўзини қўллаш талаб этиладиган ҳолларда ҳозир ҳам шу сўз қўлланади. Кўпчилик ҳолларда эса бу маъно **-чилик** аффиксининг ўзи воситасида ҳам реаллашаверади.

Бу типдаги сўзларнинг айримларида охириги **-лик** аффиксидан қолган қисми ҳам мустақил лексема сифатида қўлланиши мумкин. Шу туфайли уларда **-чи** ва **-лик** мустақил аффикслардек туюлади. Масалан, **узумчилик** **узумчи** сўзидан, **ипакчилик** **ипакчи** сўзидан **-лик** аффикси ёрдамида ясалгандек кўринади. Аслида эса бундай эмас. Чунки, биринчидан, касб эгасини билдирув-

чи сўзга (шунингдек, *-чи* аффикси билан ясалган шахс отига) *-лик* аффиксининг қўшилишидан касб оти ясалади. *-чилик* аффикси ёрдамида эса соҳа оти ясалади. Қийёсланг: *ўқитувчи + лик* — касб, *пахта + чилик* — соҳа (қишлоқ хўжалигининг пахта етиштириш билан шуғулланувчи соҳаси).

Иккинчидан, *пахтачилик*, *ғаллачилик* каби кўриб ўтилган типдаги сўзларнинг *-лик* аффиксидан қолган қисми мустақил лексема сифатида қўлланиши мумкин бўлса-да, лекин булардан *-чи* аффикси эмас, балки *-кор* аффикси ёрдамида шахс оти ясалиши асосий ҳолат ҳисобланади. Масалан, *пахта*, *ғалла* сўзларидан *пахтачи*, *ғаллачи* типдаги от ясалиши эмас, балки *пахтакор*, *ғаллаккор* типдаги от ясалиши асосий вариантдир. Бу сўзларда *-кор* аффикси ўз маъно ва функциясини сақлагани учун уларга *-лик* аффиксини қўшиш билан касб оти ясалади, лекин соҳа билдирувчи сўз ясалмайди. Масалан, *пахтакорлик* касб отидир. *Пахтачилик* сўзига хос маънода (яъни соҳа оти маъносига) *пахтакорлик* сўзи қўлланилмайди. Демак, бу белги ҳам иш-фаолиятнинг маълум бир соҳасини билдирувчи *пахтачилик*, *уруғчилик* каби сўзлардаги *-чи* шахс оти ясовчи мустақил аффикс эмаслигини, балки бундай сўзларда *-чилик* бир бутун ҳолда бир аффикс эканини кўрсатади.

Ниҳоят, учинчидан, кўриб ўтилган типдаги, яъни соҳа билдирувчи отларнинг кўшигина қисмида *-чилик* яхлит бир аффикс сифатида ажралади, яъни уларнинг *-лик* аффиксидан қолган қисми мустақил лексема сифатида қўлланилмайди. Мас., *бўрдоқи*, *бўрдоқичилик*; *парранда*, *паррандачилик* сўзлари бор, лекин *бўрдоқичи*, *паррандачи* сўзлари йўқ. Бу факт ҳам ҳозирги ўзбек тилида иш-фаолиятнинг маълум соҳасини билдирувчи бир бутун ҳолдаги *-чилик* аффикси борлигини тасдиқлайди.

3. Асосдан англашилган нарса-ҳодиса, белги билан характерланувчи ҳолатни билдирувчи от ясади: *маъмурчилик*, *тўкинчилик*, *арзончилик*, *пишиқчилик*, *қурғоқчилик*, *қийинчилик*, *қимматчилик* каби: *Бу қозон хонадонлардаги тўқчиликнинг ҳам, йўқчиликнинг ҳам гувоҳи* (С. Акбаров). *Уруш босилган, аммо ҳали ҳам қаҳатчиликнинг дами қайтмаган* (С. Сиёев).

Ҳозирги ўзбек тилида *-лик* аффикси билан ясалган айрим сўзлар ҳам шундай маъно ифодалаши мумкин. Қийёсланг: *тенглик* — *кенглик*. Лекин бу ху хусусда қуйидагиларни айтиб ўтиш керак бўлади.

-лик аффиксининг -чилик аффиксига хос маъноли сўз ясаши ҳозирда бир-икки сўздагина учрайди. -чилик қўнма аффикси пайдо бўлгунга қадар бу маънода -лик аффикси қўлланган бўлса ҳам, лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида -чилик аффикси маъно ва функция жиҳатидан бутунлай фарқли аффикс ҳисобланади.

Баъзи лексемалардан -чилик аффиксига хос маъноли сўз ясалишида унинг ўрнида -лик аффиксини қўллаш ҳоллари ҳозирда ҳам учрайди ва бу нарса хато эмасдек туюлади. Масалан, -чилик ва -лик аффикси ёрдамида айни бир лексемадан ясалган қўйидаги мисолларни қиёслайлик: *Сенинг учун ҳар бир азоб-уқубатни тортиш-ла тайёрман ва ҳар бирогирликка чидайман* (С. Айний). *Болаги туфайли ҳар қанча оғирчилик бўлса устинга ол* (А. Қаҳҳор). *Ол, болам, олақол, деган эди Ольга Петровна меҳрибонлик билан, Дилшод яна бешбаттар қилариб кетди* (М. Исмоилий). *Айвонда ямоқ ямаб ўтирган онаси Гулсумбиби... бошини кўтариб меҳрибончилик билан қизига қаради* (Ойбек).

Лекин -лик аффиксининг -чилик аффиксига хос маънода қўлланиши баъзи сўзларда ва маълум контекстларда унчалик хатодек туюлмаса ҳам, барибир, улардан ҳар бирини ўз вазифасида қўллаш, бу икки аффикс маъно ва функциясини коңкрет фарқлаш керак бўлади. Бунда -лик аффиксининг белги-ҳолат отини (атамасини) билдиришни, -чилик аффиксининг эса асосдан англашилган нарса, белгининг реаллашуви, акс этиши билан боғлиқ ҳолатни билдириши асосга олиниши керак. Масалан, *меҳрибонлик* — *меҳрибон* сифатидан ясалган белги оти, яъни «меҳрибонга хос ҳис-туйғу», *меҳрибончилик* — шундай ҳис-туйғунинг ифодаси бўлган ҳолат, шундай ҳис-туйғули муносабат маъносини билдиради.

Ҳозирги ўзбек тилида -лик ва -чилик аффикслари ўзича мустақил, бошқа-бошқа аффикс бўлганидан айрим лексемалардан -лик аффикси билан юқоридаги маъноли сўз ясалгани ҳолда -чилик аффикси ёрдамида сўз ясалмайди ва аксинча. Қиёсланг: *шодлик, дўстлик* (*шодчилик, дўстчилик* сўзлари йўқ) — *қурғоқчилик, қаҳатчилик* (*қурғоқлик, қаҳатлик* дейилмайди). Айрим лексемалардан эса бу аффикслар ёрдамида тамомила бошқа-бошқа маъноли сўзлар ясалади: *пишиқлик* — *пишиқчилик, совуқлик* — *совуқчилик, қаттиқлик* — *қаттиқчилик, кўплик* — *кўпчилик* ва б.

Кўриб ўтилган ҳар учала пунктдаги сўз ясалиш типи

ҳозирги ўзбек адабий тилида маҳсулдор типлар ҳисобланади.

-в. Бу аффикс феъллардан от ясайди. Охири **а, и** билан тугаган феълларга қўшилганда **а о га, и у га** айланади. Ундон билан тугаган феълларга **-ув** тарзида қўшилади: *сайлов (сайла+в), тингув (тинги+в), ёзув (ёз+ув)* каби. Асли феълнинг ҳаракат номи формасини ясовчи бўлган бу аффикс ҳозирги ўзбек адабий тилида ўз функциясини ўзгартирган, яъни унинг ёрдамида ҳаракат номи формасининг ясалиши адабий норма ҳисобланмайди. Феъллардан от яшаш функцияси эса анча активлашган. Унинг ёрдамида феълдан англашилган ҳаракатга оид иш, процесс, ҳолат ва шу кабиларни билдирувчи отлар ясалади: *сайлов, ёзув, синов, қишлов, силтов, тергов, хайрлашув, қазув, қатнов, чанқов, сиқув* каби.

-в аффикси турли соҳаларга оид содда ва бирикме терминларнинг ясалишида ҳам анча активдир: *бошқарув, битишув, (лексик) қуришов, мослашув, ундов, сўзлашув, нутқи* (лингвистик терминлар), *айирув, қўшув, бўлув* (математик терминлар), *тикув машинаси, тўлов қоғози йиғув цехи* ва б.

-(и)ш. Бу аффикс феъллардан от ясайди. Асли феълнинг ҳаракат номи формасини ясовчилардан бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам бу функцияда энг актив форма ясовчи ҳисобланади. Шу билан бирга феълдан от ясовчилар ичида ҳам энг актив ва маҳсулдор аффиксдир. Унинг ёрдамида феълдан англашилган ҳаракатга оид иш, процесс, ҳолат кабиларни билдирувчи отлар ясалади: *бурилиш, юксалиш, текшириш, ўзгариш* каби: *Бурилиш бўлмаётган қурилиш («Ў. газ»)*. *Харидорнинг кўриниши чапани йиғитларни эслатади (Е. Ш. Куров)*. *Гарчи Ҳошимжон ўзи кўп ёш эди, Лекин они ўйнаши тўптош эди (Ҳамза)*.

Турли соҳага оид терминлар ясалиши, рус тилидан калъка йўли билан сўз ўзлаштириш процессида -(и)ш аффиксининг от яшаш функцияси янада кенгайди, маҳсулдор от ясовчига айланди: *дунёқараш, ишлаб чиқариш, суғориш системаси, кичрайтиш ва эркалаш отлари, ўлчаш асбоби, сезиш органлари, ўқиш китоби, билиш назарияси, қутқариш группаси* кабилар ана шундай йўл билан ясалган сўз ва терминлардир.

Юқорида кўрдикки, -в аффикси ҳам феълдан шундай маъноли от ясайди. Лекин -в ва -(и)ш аффикси ёрдамида от ясалиши маълум сўзлар доирасида чегараланган

-в аффикси от ясайдиган феъллардан -(и)ш аффикси от ясамайди ва аксинча. Масалан, *сайлов, қушов* сўзлари ўрнида *сайлаш, қушаш* қўлланмаганидек, *қурилиш, бурилиш* сўзлари ўрнида *қурилув, бурилув* сўзлари қўлланмайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўриб ўтилган от ясовчи аффикслардан ташқари яна анчагина аффикслар борки, улар сўз (от) ясаш вазифасини бутунлай ёки деярли тўхтатган.

-гарчилик. Бу аффикс ёрдамида ясалган отлар асосдан англашилган белги, ҳолат, ҳаракат-ҳодиса билан алоқадор бўлган умумий тушунчани билдиради: *лойгарчилик, одамгарчилик, ёғингарчилик, намгарчилик, овозгарчилик, расвогарчилик, хафгагарчилик, шармандагарчилик* каби: ...*контейнларни қўлланганимизга ҳосил нобудгарчилигини камайтиришни... таъминлайди* («С.Ўзб.»).

-зор. Асосдан англашилган нарса (экин, дарахт ва б.) кўп бўладиган жой (объект)ни билдиради: *гулзор, пахтазор, лолозор, ўрикзор, ажриқзор* каби: *Яна қанча ғаллазор-у, бедазор* («С. Ўзб.»).

-лоқ. Бу аффикс ёрдамида *қум, тош* каби уч-тўрт лексемадан ясалган отлар асосдан англашилган нарса кўп бўладиган, шу нарса қоплаган жой (объект)ни билдиради: *тошлоқ, ўглоқ* каби: *Кенгина Қумлоққа чиқишганда, талай пиёдалар кўринди* (Ш. Холмирзаев.).

-истон. Миллат номини билдирувчи сўзларга қўшилиб шу миллатга мансуб жой-территорияни (ўлка, мамлакат каби) билдиради: *Ўзбекистон, Тожикистон, Арабистон* каби. *Боғистон, қабристон, гулистон* каби сўзлар ҳам *-истон* аффиксининг шу маъноси асосида ясалган.

-гоҳ. Бу аффикс ёрдамида саноқли сўзлар ясалган бўлиб, улар асосдан англашилган иш-ҳаракат бажариладиган жой (объект)ни билдирадиган отлардир: *сайлгоҳ, сайргоҳ, оромгоҳ* каби.

-дон. Бу аффикс асосдан англашилган нарса сақланадиган предметни билдирувчи (саноқли миқдорда) отлар исмаган: *кулдон, сиёҳдон, туздон, сувдон, қаламдон* каби.

-к (-ик, -ак) // -қ (-иқ, -уқ, -оқ). Булар асли бир аффикс бўлиб, асоснинг қаттиқ-юмшоқлигига қараб, асосдаги унлининг таъсирида қавс ичида кўрсатилган вариантларда қўлланади. Булар ёрдамида ясалган отлар жуда оз миқдорда: *тилақ, оғриқ, қавиқ, буйруқ, қийноқ* каби. **-ги (ки, -қи), -м (им, -ум)** аффикслари ёрдамида ясалган уч-тўртта сўзлар ҳам маъноси жиҳатдан шу

типга киради: *севги, кулги, унум, чидам* каби. Қиёсланг: *қочирим — қочириқ, тилим — тилик*.

-қин/ғин. Бу аффикс ёрдамида ясалган сўзлар асосдан англашилган ҳаракат процессининг атамаси (поми)ни билдиради: *тошқин, босқин, ёнғин, қувғин қирғин* каби. Инсон ҳаракатини билдирувчи феъллардан ясалган бу турдаги отларнинг бир-иккитаси асосдан англашилган иш-ҳаракат процессидаги шахсни билдиради: *тутқун, қочқин*. Қиёсланг: *қочқин — қочоқ*.

-ин/-ун. Асосдан англашилган ҳаракат-ҳодисанинг бажарилиши билан юзага келадиган нарсани билдирувчи (оз миқдордаги) отлар ясаган: *экин, ёғин, йиғин, бўғин, туғун* каби.

-(и)нди. Бу аффикс ёрдамида ясалган саноқли миқдордаги отлар асосдан англашилган ҳаракат, процесс натижаси сифатида юзага келган нарсани билдиради: *чиринди, ювинди, супуринди, чўкинди, чайинди, куйинди, йиғинди* каби.

-ч, -инч. Бу аффикс ёрдамида ясалган отлар асосдан англашилган ҳаракат-ҳолат билан боғлиқ ҳис-сезги, кайфиятни билдиради (бундай ясама отлар ҳамон жуда кам): *қувонч, ўкинч, севинч, қўрқинч* каби.

-мачоқ. Бу аффикс асосдан англашилган ҳаракатни бажариш (қилиш) билан бўладиган ўйин номини билдирувчи уч-тўртта от ясаган: *бекинмачоқ, тортишмачоқ, қувлашмачоқ* каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тақлид сўзлардан от ясовчи аффикслар ҳам унумсиз аффикслар қаторига киради. Булар:

-ак/-оқ: *шаршарак, бизбизак, қарсак, тартарак, қалдироқ*.

-илдоқ: *шақилдоқ, чирилдоқ, пирилдоқ*.

-а: *шаршара, ғарғара*.

-ос: *чуввос, шаррос, гулдурос*.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат номи аффикси *-моқ* ва сифатдош ясовчи *-миш, -(а)р* аффиксли отлар бор: *топишмоқ, чақмоқ, илмоқ; кечмиш, турмуш; чопар, чорлар* каби. Лекин бундай отлар от ясалишининг маълум бир типини ҳосил этмайди ва ҳозирда кўриб ўтилган аффикслар ёрдамида от ясаши ҳодисаси йўқ.

Бундан ташқари, яна шундай отлар ҳам борки, уларнинг ясама сўз (от) экани аниқ кўриниб туради. Лекин ясамаликнинг бу кўриниши бир сўз ёки бир-икки сўзнинг ўзи билан чегараланган бўлади, улар ҳам от ясашиши-

нинг бирон типи бўла олмайди. Бинобарин, булар ҳам ҳозирги от ясалишига қирмайди: *овунчоқ, кекирдак, югурдак, ҳордиқ, ўсимта, ўлимтик, қирмоч* ва б.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида от ясовчи аффикслардан ташқари от ясовчи аффиксоидлар ҳам бор. Булар:

-хона. Бу аффиксоид асосдан англашилган иш, ҳаракатга мўлжалланган, шу нарса қилинадиган (*тайёрланадиган, боқиладиган* ва ҳ.) жой (объект) ни билдирувчи отлар ясайди: *қабулхона, дарсхона, тўйхона, қуртхона, ҳушёрхона, элчихона* каби: *Янги насосхона қуриляпти* («Т.оқш.»). *...автовокзал ёнидаги сомсахона ва парамачхонага қариндоши...* («С.Ўзб.»).

-нома. Асосдан англашилган нарсани ифодаловчи текст, хат ва ш. к. ни билдирувчи от ясайди: *айбнома, арзнома, мурожатнома, таклифнома, табрикнома, талабнома, таъзиянома* каби: *Ҳар ойнинг таомномаси бор* («Т.оқш.»). *Мен бу саҳифаларни ўзига хос иқрорнома деб атардим* (Н. Худойберганов).

СИФАТ ЯСАЛИШИ

Ҳозирги ўзбек тилида сифат ясовчи аффиксларнинг миқдори 50 га яқин. Лекин уларнинг жуда кўпчилиги пассив, унумсиз аффиксга айланган. Буларнинг айримлари ёрдамида оз миқдордаги сифатлар ясалган бўлиб, ҳозирда эса янги сифатлар ясамайди. Масалан, **-оқ** (*қўрқоқ, қолоқ*), **-аки** (*оғзаки, зўраки, шартаки*) аффикслари шундай хусусиятга эга. Баъзи аффикслар ёрдамида кўп миқдорда сифат ясалган. Лекин ҳозирда улар янги-янги сифатлар ясалишида иштирок этмайди. Улар ёрдамида шу вақтгача қандай сифатлар ясалган бўлса, ўша сифатларгина ясама сифат ҳолида мавжуд. Масалан, **-ги/-ки/-қи** (*кузги, бояги, кечки, пастки, сиртқи...*) аффикси ана шундай аффикслар жумласидандир. Лекин сифат ясовчи актив, маҳсулдор, сўз ясаш функциясини тўхтатмаган аффикслар ҳам бор. Булар: **-ли, -сиз, -ма, -кор, -дор, но-, -чан, -симон, -мас, -арли, -ий (-вий)** аффиксларидир.

-ли. Ҳозирги ўзбек тили фактларининг кўрсатишича **-ли** аффикси икки функцияга эга: 1) сўз (сифат) ясайди; 2) форма ясайди.

I. Бу аффикс сифат ясовчи энг маҳсулдор аффикслардан бўлиб, асосан от туркумига оид сўзлардан сифат ясайди. Ҳозирги ўзбек тилида унинг ёрдамида қуйидаги маъноли сифатлар ясалади:

1. Шахс ёки нарсa-предметнинг асосдан англашилган нарсaга эгаллиги, унда шундай нарсa борлиги билан боғлиқ бўлган белгисини билдирувчи сифатлар ясаиди: *бошоқли* (экин), *бахтли* (йигит), *шухратли* (колхоз), *зарарли* (нарсa) каби. *-ли* аффикси ёрдамидаги сўз ясалишининг бу типи жуда актив ва бу типга оид сифатлар жуда кўп миқдорни ташкил этади.

Бу аффикс ёрдамида ўзбек тилига оид сўзлардан, шунингдек, рус тилидан ва у орқали ўзлашган сўзлардан ҳам янги сифатлар ясалди ва ясалмоқда: *разрядли* (спортчи), *планли* (иш), *вақтли* (матбуот), *жарангли* (ундош), *изоҳли* (лугат), *инерцияли* (ҳаракат), *образли* (ифода), *стигияли* (ҳаракат) ва б.

2. Шахс ёки нарсa-предметда асосдан англашилган нарсанинг нормадан ортиқ (юқори, кучли) даражада эканини билдирувчи сифат ясаиди: *Арслонқул барваста қомат*, *ўмровли*, *содда*, *ўн саккиз яшар йигитча эди* (Ойбек). *Оҳ, кўрсанг эди... Қандай чиройли қандай ақлли эканини билар эдинг, бекачим!* (А. Қодирий). *Кечки порин учун катта қозонда ёғли қази пишади, иккинчи қозонда қўй этидан шўрва қайнайди* (Ойбек).

-ли аффикси шахс ёки предметда табиий равишда бор бўладиган нарсани билдирадиган сўз (асос)ларга қўшилгандагина шундай маъноли сифат ясалади. Демак, бундай маънонинг реаллашувида ясовчи асос билдирадиган нарсанинг хусусияти ҳам роль ўйнайди. Масалан, ҳар бир одам маълум даражада (ортиқми, камми) кучга, каттами ёки кичикми гавдага эга бўлади. Шу нарсани билдирувчи сўзларга (*куч* ва *гавда* сўзига) *-ли* аффикси қўшилганда, шахснинг куч ва гавдага нормадан ортиқ даражада эгаллиги ифодаланнади: *Аммо у* (Мутал) *ҳамон бўшалишга кучанар эди ва кучли қўл баттарроқ сиқар эди* (А. Қодирий). *Бир вақтлар гавдали* ва *чиройли бўлган ўттиз яшар йигит ҳозир чўндай озиб кетган эди* (Ойбек). Бу типдаги сифат ясалиши объектив сабаб билан чегараланганлиги туфайли унга оид ясама сифатлар ҳам кўп эмас.

3. Феълнинг *-(и)ш* аффиксли иш оти формасига қўшилиб нарсa-предметнинг феълдан англашилган иш-ҳаракат учун жуда мос (мувофиқ, бош) эканини билдирувчи сифат ясаиди: *ейишли*, *кўришли*, *ўтиришли* каби. Бу типдаги сифатлар кўп эмас.

II. Ҳозирги ўзбек тилида *-ли* аффикси форма ясаш функциясига ҳам эга. У шахс ёки предметнинг асосдан

англашилган нарсага эгалигини, унда шундай нарса борлигини билдирувчи форма ясайди. Отнинг бу форма-сида *-ли* аффиксининг маъноси *бор*, *эга* сўзининг маъно-сига тенг бўлади, яъни у отнинг лексик маъносини ўз-гартирмаган ҳолда, унга «бор», «эга» деган маънони қўшади: *Ойнавандли қўша-қўша хонали, газли, водо-проводли уйларда яйраб-яшнаётган деҳқонларнинг тў-кин дастурхонига, бут рўзғорига боқаман* (Р. Раҳмонов). *Охирлари ғ — қ ли отларнинг жўналиш келишигидаги хусусияти* (А. Йўлдошев, Ўзбек тили грамматикаси). *Раис кабинет эшигидан қайтди-ю, тўғридаги эшикдан толлар қуршовидаги ҳовузли боғчага чиқди* («С.Ўзб.»). *...уларнинг ортида — чинор остида аллақанча эгарсиз ва эгарли отлар* (Ш. Холмирзаев).

Шуни айтиш керакки, *-ли* аффиксининг отлардан айтиб ўтилган маънодаги форма ясаши жуда чегаралан-ган сўзлар доирасида учрайди, у бошқа форма ясовчи-лар, мас., кўплик, эгалик формасини ясовчилар сингари барча отларга қўшилавермайди. Шахс ёки предметнинг бирор нарсага эгалиги, унда шундай нарса борлиги маъ-носи ҳозирги ўзбек тилида *бор*, *эга* сўзлари орқали ифо-даланади. Шунинг учун *-ли* аффиксини ҳақиқий маънода форма ясовчилар қаторига киритиш қийин. Лекин шу нарса характерлики, *-ли* аффиксининг юқоридаги маънода (грамматик маъно билан) от сўз бирикмаларига қўшили-ши жуда умумий ҳолат ҳисобланади: *олий маълумотли, юқори мартабали, ўн гектарли, паст бўйли, юқори ҳосилли* ва б. Бундай бирикмаларда *-ли* аффикси охирги сўзда бўлса ҳам, лекин у бутун бирикмага оид, бутун бирикма-га қўшилган бўлади ва унга хос маъно ҳам бутун бирик-мага оид бўлади: *олий маълумот+ли, ўн гектар+ли, юқори ҳосил+ли* каби. Бундай бирикмаларга қўшилган *-ли* аффикси шахс ёки предметнинг ўзи қўшилган бирик-мадан англашилган нарсага эгалигини билдиради, от бирикмани сифатловчи бирикмага айлантиради. Демак, бунда у грамматик функция бажаради, грамматик маъно ифодалайди. Мисоллар: *...бошида проқи жиякли дўп-ни, оқ шоҳи рўмоли белбоғига қистириқлиқ, белига карк сопли пичоқ осиб олган эди* (К. Яшин). *У йўғон, ба-ланд гавдали, чўзиқ, чўтир юзли, қиш кезларида узун олача қа виқ тўн кийиб юрувчи, очиқ табиатли. Қодирийдан беш ўн ёш катта киши эди* (Ҳ. Қодирий). *Мана, шахмат нусха катакли такси машинаси физиллаб ўтиб кетди.* (Ш. Саъдулла.) *Билинар-билинмас*

чўтир юзли бу кимсанинг ингичка қора соқоли бор эди (Х. Нурий). **Ҳар қандай об-ҳавода — қирқ градусли** совуқ ва ёзги жазирамада ишлашга тўғри келган («С.Ўзб.»). Уша ерда **Очиқ айвонли**, устунлари йўғон иморат турибди (Ш. Холмврзаев).

-кор. Бу аффикс ёрдамида ясалган ва ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган сўзларнинг асосий қисми форс-тожик тилидан (тайёр ҳолда) ўзлашган сўзлардир: *бахорикор, гуноҳкор, риёкор, тадбиркор, тезкор* ва б.

Бу аффикс ёрдамида ясалган сифатлар шахснинг белгисини билдиради (предмет белгисини билдирувчи сифатлар уч-тўртта). Лекин **-кор** аффикси бу сифатларнинг ҳаммасида бир умумий маънога (сўз ясалиш маъносига) эга эмас. Ҳатто, шахснинг белгисини ва предметнинг белгисини билдирувчи сифатлар доирасида ҳам булар учун умумий бўлган (сўз ясалиш) маъносига эга эмас. Мас., *эҳтиёткор, тадбиркор* сифатларида шахснинг ясовчи асосдан (*эҳтиёт, тадбир* лексемаларидан) англашилган мазмундаги фаолиятга эгалиги ифодаланса, *гуноҳкор* сўзида бундай маъно йўқ. Шунингдек, предмет белгисини билдирувчи (булар 3—4 тагина) *фусункор* ва *мафтункор* сўзларининг маъноси бир типда эмас. Бунинг сабаби, бизнингча, бундай сўзларнинг ўзбек тилида ясалмаганлигида, ўзбек тилига (тайёр сўз ҳолида) маълум бир маъноси билан қабул қилинганлигидадир.

Форс-тожик тилидан **-кор** аффикси ёрдамида ясалган ўзлашма сўз (сифат)ларнинг кўпчилигида шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган нарса, хусусиятга кучли мойиллиги (эгалиги) фаолияти, хатти-ҳаракати, хусусияти ана шу нарса, белги билан характерли экани ифодаланади: *риёкор, тезкор, мафтункор* каби. Демак, бундай сўзларда **-кор** аффикси худди шу умумий маънога, сўз ясалиш маъносига эга. Ана шу маъноси асосида кейинги даврларда ўзбек тилининг ўзида ҳам айрим сўзлар ясалди: *азмкор, даъваткор, тазовузкор* каби. Мисоллар: *Айниқса, навбахор кезларида бундай кечалар ғоят сеҳрли ва мўъжизакордир* (М. Қориев). *Бу ҳазин, май сингари оловбахш оҳанрабодек жозибакор куй жонига оро кирар... азоб бераётган ғам-алам, дарду ҳасратларини сув қилиб, шахло кўзларидан оқи-зар эди* (К. Яшин). *Шу боисдан ҳам халқаро майдондагина эмас, мамлакат ичкарисида ҳам ҳужумкор қарши пропагандани кенг авж олдириш зарур* («С. Ўзб.»). *Социалистик қурилишнинг катта-кичик вазифаларини*

амалга оширишда омма **ижодкор** қудратининг битмас-туганмас чаשמаларидан баҳра олиб, улар халқни ёрқин истиқболга дадил бошладилар («С. Ўзб.»). Лекин, биринчидан, бундай ясама сифатлар у қадар кўп эмас (10 лар атрофида). Иккинчидан, бу сўзларнинг ясовчи асоси ҳам аслида арабча, форс-тожикча ўзлашма сўзлардир. -кор аффикси ёрдамида соф ўзбекча ва рус тилидан ўзлашган сўзлардан сифат ясалиши учрамади. Шу сабабли, -кор аффиксини тўла маънода ҳозирги ўзбек тилидаги актив ва маҳсулдор сифат ясовчилар қаторига киритиб бўлмайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида -кор аффиксининг шахс оти ясовчи функциясига эгаллигини ва унинг ёрдамида кейинги даврларда маълум миқдорда отлар ясалганини, лекин унинг от ясовчи сифатида ҳам актив ва маҳсулдор аффикс эмаслигини кўриб ўтган эдик. Демак, сўз ясаиш функциясини ҳали тўхтатмаган бўлса ҳам, лекин -кор аффиксини от ясовчи сифатида ҳам, сифат ясовчи функцияси билан ҳам ҳақиқий маънодаги актив, маҳсулдор сўз ясовчилар қаторига киритиб бўлмайди.

-кор аффиксли сўзларда шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган белги, хусусиятга кучли даражада мойиллиги, унда шу белги, нарсанинг кучли экани ифодаланади. Демак, -кор аффиксида маълум даражада кучайтириш хусусияти бор. -ли аффиксида эса бундай хусусият йўқ. -ли ва -кор аффикси ёрдамида ясалган айрим сўзлар ана шу хусусияти билан ўзаро фарқланади. Қуйилгани мисоллардаги -ли ва -кор аффикслари ёрдамида ясалган сифатларни қислаб кўринг: *Саодат кампир... сунякли, қийғир бурунли, ҳаракатларидан шижоатли ва чаққон экани билинган эркаксимон хотин эди (Ойбек). Шижоаткор йигитлар етти йилликнинг учинчи йили планини август ойидаёқ бажариб, бошқаларга намуна бўлдилар («Қ. Ўзб.»). ...Черныцов ҳарбий киши бўлма-са ҳамтадбирли киши бўлганидан, Юрьев унинг қудратига ишонар эди (И. Раҳим). ...қолоқ колхозларни шиби-лармон, тадбиркор кадрлар билан мустаҳкамлаш соҳа-сида партком томонидан амалга оширилган тадбирлар... («Қ. Ўзб.»).*

Маълумки, -кор аффикси ёрдамида ҳозирги ўзбек тилида шахс отлари ҳам ясалади: *ғаллакор, пахтакор каби*. Унинг ёрдамида ясалган айрим сўзлар эса ҳар икки функцияда — от ва сифат функциясида кенг қўлланади: *хиднаткор, ҳаваскор кабилар*. Мисоллар: *Тургенев отанинг суҳбатидан кейин завод клубида ҳаваскорлар кон-*

цери бошланди (И. Раҳим). Ҳатто бир кун қисмоаги **ҳаваскор санъатчилар ташаббуси** билан «катта ертўла» да концерт ташкил қилинди (А. Қаҳҳор). **Санъаткор** ишошчини ҳайрон қолдириб, ўзидан ўзи қулдираб борар эди (А. Қаҳҳор). ...Ўзбекистоннинг **санъаткор** зиёлилари ҳозирги замон қаҳрамонининг характерини тобора чуқур ва самарали тадқиқ этиш... йўлдан бормоқдалар («С. Ўзб.»). Демак, **-кор** аффиксида ҳам шахс, ҳам белги тушунчаси бор. Бу нарса **-кор** аффикси сифат ясаган ҳолларда ҳам сезилиб туради, яъни **-кор** аффиксли сўзларда шахс ва белги тушунчалари бирлиги ифодаланади (сезилиб туради). Худди шу хусусият таъсирида фақат шахс маъносининг ўзини ифодалайдиган **-чи** аффиксли сўз (от) ва фақат белги ифодаловчи **-ли** аффиксли сўз (сифат) ўрнида **-кор** аффикси билан ясалувчи сўзни қўллаб бўлмайди ва, аксинча. Мисоллар: «Ақаси осиб ўлдирилган катта давлат жиноятчиси Ульяновнинг изига тушдик» деб мақтанганини менга айтиб берди («В. И. Ленин ҳақида хотиралар»). Турбовингли двигателлар... ёнмиги сарфлашда анча тежамлидир («Қ. Ўзб.»).

-кор аффиксининг юқоридаги белги-хусусиятлари асосида ясалган янги сўзлар борки, улар ўрнида **-чи** ёки **-ли** аффикси билан ясалувчи вариантни қўллаб бўлмайди: **Ҳаётимизнинг илғор, ҳужумкор, яратувчи** кишилари образларининг яратилганлиги... («Қ.Ўзб.»). **Омилкор** дехқон, **тадбиркор** раҳбар кишики ишларни кўкламга қолдирмайди («С.Ўзб.»). **Ўтмишда тажовузкор** давлатлар бу ҳолдан халқлар тинчлиги ва хавфсизлигини сақлаш манфаатларига қарши фойдаланган эдилар («Қ.Ўзб.»). **Мурғоб водийси** ва **Тежен** воҳасидаги янги совхозларнинг ерларида **азмкор** машиналарнинг товуши тинмайди («Қ. Ўзб.»). **Мўъжизакор** ҳар ишга қодир совет кишиларининг, қудратли техникамизнинг азви билан **Зарафшон дарёси тўсилди** («Ёш ленинчи»).

Маълум бўлдики, от ясовчи **-чи**, сифат ясовчи **-ли** аффикслари стилистик жиҳатдан нейтрал. **-кор** аффикси эса стилистик ва бошқа жиҳатдан маълум ўзига хосликларга эга. Бу эса сўз ясаш функция доирасини маълум даражада чеклаб қўяди.

-дор. Форс-тожик тилларига мансуб бўлган бу аффикс ўзбек тилига шу тиллардан ўзлашган сўзлар таркибидан ўтган. Бундай ўзлашма сўзлар эса ўзбек тилида анчагина миқдорни ташкил этади. Шу сабабли, бу сўзлар сўз

исалишининг бир типи сифатида қаралади ва улардаги *дор* аффикси маълум сўз ясаш маъносига эга бўлади. Бу эса мазкур аффикс ёрдамида ўзбек тилининг ўзида янги сўзлар ясалишига йўл очади.

Бу аффикс маъно ва вазифаси жиҳатидан *-ли* аффиксига жуда яқин туради. Лекин унинг сифат ясаш доираси *-ли* аффиксининг сифат ясаш доирасига нисбатан анча тор. Форс-тожик тилидан ўзлашган сўзларни ҳисобга олмаганда, *-дор* аффикси ёрдамида ўзбек тилининг ўзида ясалган сифатлар кам миқдорни ташкил этади. Бунинг сабаби унга маънодош бўлган *-ли* аффиксининг жуда активлигидир.

-дор аффикси отлардан қуйидаги маъноли сифатлар ясайди:

1. Шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган нарсага эгалигини, унда шундай нарса борлигини билдиради: *айбдор, жаҳлдор, илмоқдор, мазмундор, салмоқдор, сепкилдор, ширадор, ярадор* ва б. Бу маъноси билан *-дор* аффикси *-ли* аффиксининг синоними ҳисобланади. Қийёсланг: *вафодор — вафоли, жарангдор — жарангли, илмоқдор — илмоқли, мазмундор — мазмунли, ҳомиладор — ҳомилали, жозибадор — жозибали* ва б. Ҳозирги ўзбек тилида бу маънодаги сифат ясовчи асосий (актив) аффикс *-ли* аффиксидир.

2. Шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган нарсага нормадагидан ортиқроқ эгалигини билдиради: *маҳсулдор, пулдор, гўштдор, тўшдор, бўйдор, жаҳлдор, димоғдор, сепкилдор, елкадор, қориндор* каби. Ясовчи асосдан англашилган нарсага эгаликни ортиқлик, юқори даража билан ифодалаш сабабли бундай сифатлардаги *-дор* аффикси ўрнида *-ли* аффиксини қўллаб бўлмайди. Агар *-ли* аффикси билан ясалувчи сифат қўлланилган бўлса, у ҳолда *-дор* аффиксига хос ортиқлик маъносини ифодалаш учун яна бошқа бирлик, масалан, шундай маънога эга бўлган сўз ҳам қўлланади. Қийёсланг: *бўйдор — баланд бўйли, елкадор — кенг елкали, пулдор — пули кўп* ва б.

-ли, -дор аффикслари ўзаро синоним бўлсалар ҳам, лекин *-ли* аффикси ўзига хос белги-хусусиятлари билан *-дор* аффиксидан фарқланади. Бу ҳақда қуйидагиларни айтиш мумкин.

1. Айни бир асосдан *-ли* аффикси ёрдамида ясалган сўзлар умумистеъмолда, шунингдек, оддий сўзлашувда кенг қўллангани ҳолда, *-дор* аффикси билан ясалган сўз-

лар услубнинг, нутқнинг бирон турига маълум даражада хосланган бўлади. Мисолларга эътибор берайлик: *Вафоли дўст йўлга солар, вафосиз «дўст» йўлдан урар* (Мақол). *Комила келишган, кўзлари жозибали ақлли, латофатли, шўх эди* (Ойбек).

Бу мисоллардаги *-ли* аффикси ёрдамида ясалган сифатлар бирон-бир қўшимча оттенкага эга эмас. Шунинг учун ҳам улар ўрнида, худди шу гапта, текстда *-дор* аффиксли сифатларни қўллаб бўлмайди. Бу бир томондан. Иккинчи томондан, кўриб ўтилган маъноли баъзи сифатларни маълум бир қўшимча оттенка, мас., эмоционал оттенка, публицистик услубга хос белги ва ш. к. билан ифодалаш талаби бўлса, *-дор* аффикси билан ясалувчи турини қўллаш мумкин бўлади. Бизнингча, худди шу сабаб асосида тилда *унумли, жарангли, ilmoqli* каби сифатлар бўлгани ҳолда *унумдор, жарангдор, ilmoqdor* сифатлари ҳам ясалган: *Қизнинг жарангдор овози янграб, майдонни тутди* (Ш. Саъдулла). *Бизга узлуксиз ва самарадор қарши пропаганданинг яхши йўлаб тузилган ягона системаси керак* («С. Ўзб.»). *Қўзибой у ерда ҳам бир кишини учратди: у дўстининг ўзидек жуссадор хотини Норбиби эди* (Ш. Холмирзаев). *Ёшлигида кучли, қоматдор, азамат кўринишли одам бўлгани равшан эди* (М. Иброҳимов). *...халқимиз музикани — дилни яйратувчи дилрабо куйлар, жарангдор қўшиқ ва лапарларни севади* («Қ. Ўзб.»).

2. Айрим отларга қўшилиб шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган нарсага нормадан ортиқ (юқори) даражада эгаллигини билдирувчи сифат ясади: *белдор, бўйдор, гулдор, елкадор, маҳсулдор, пулдор, сепкилдор, ҳосилдор* каби. *-ли* аффикси билан ясалган сифатлар ичда ҳам шундай маънолилари бор. Лекин, биринчидан, улар жуда кам (*гавдали, ўмровли* каби). Яна шу нарса ҳам характерлики, *-дор* аффикси билан ясалган юқоридаги (*ҳосилдор, сепкилдор*) каби сифатларга хос маънони оғзаки нутқда алоҳида урғу, ўзига хос оҳанг билан талаффуз этиш орқали *-ли* аффиксли сифат билан ифодалаш мумкин. Лекин ёзма нутқда *-ли* аффиксли сифат *-дор* аффиксли сифатга хос маънони реаллаштира олмайди. Қўёсанг: *гулдор — гулли, мўйловдор — мўйловли, сепкилдор — сепкилли*. Ортиқлик маъноси *-ли* аффиксли сифатларда махсус сўзлар орқали ифодалангани: *кенг елкали, баланд бўйли* каби. *-дор* аффиксли сифатлар эса ортиқлик маъносини бундай сўзларсиз ҳам

ифодалай олади. Ҳатто, *-дор* аффикси бу типдаги сифатлар ортиқлик маъносини ифодаловчи кенг, баланд каби сўзлар билан қўлланмайди. Қуйидаги бир фактга эътибор беринг: *Кунларнинг бирида унинг машинасига «Самарқанд» автостанциясидан баланд бўйли, кенг яғринли, мўйловдор бир киши ўтирди* (У. Юсупов). Бу гапдаги *бўйли, яғринли сифатлари бўйдор, яғриндор* тарзида қўлланса, улар олдидаги *баланд, кенг* сўзлари қўлланмайди ш, аксинча, *мўйловдор* сўзи *мўйловли* тарзида қўлланилган бўлса, унинг олдидан ортиқлик маъносини ифодаловчи бирон сўзни ҳам қўллаш керак бўлади (*узун мўйловли, қалин мўйловли* каби).

Ана шу ҳолатлар *-дор* аффиксини *-ли* аффиксидан фарқли равишда, асосдан англашилган нарсага ортиқ даражада эгалик маъносини ифодаловчи аффикс сифатида гавдалантиради. Натижада шахс ёки предметнинг бирор нарсага нормадан ортиқ даражада эгалигини билдирувчи янги сифат ясалиш талаби туғилса, *-дор* аффиксидан фойдаланиш, унинг ёрдамида шундай маъноли янги сифат ясаш мумкин бўлади. Бунга мисол сифатида кейинги вақтларда *-дор* аффикси ёрдамида ясалган *донадор, натижадор* сифатларини кўрсатиш мумкин: *Озиқ-овқат программасини бажариш партия комитетларидан қишлоқдаги ташкилотчилик ва ғоявий-тарбиявий ишми янада юқори поғонага кўтаришни, унинг таъсирчанлиги ва натижадорлигини оширишни талаб этади* («С. Ўзб.»).

-дор аффиксининг бу хусусияти унинг ёрдамида ясалган сўзни маълум даражада кўтаришчилик оттенкасига эга қилиб қўяди. Бунинг таъсирида *-дор* аффиксли баъзи сўзлар ўрнида унинг *-ли* аффиксли варианты деярли қўлланмайдиган бўлади. Бир мисол: *Бухоро Шарқ миллий мусиқа мактаби бундан бир йил бурундонгли шарқ куйлари бўлган «шашмақом»ни Оврупо нўтасига олдириб бостирган эди* («Маориф ва ўқитгучи», 1926 й.) Ҳозирги ўзбек адабий тилида фақат *донгдор* сўзи қўлланади (*донгли* варианты қўлланмайди).

3. *-ли* ва *-дор* аффикси билан ясалиши мумкин бўлган айрим сифатлардан *-лик* аффикси ёрдамида от ясалишида ҳам маълум ўзига хослик сезилади. *Мас., вафодор, мазмундор, манфаатдор, самарадор, унумдор, ҳомиладор* сифатлари билан бирга *-ли* аффиксли *мазмунли, вафоли, манфаатли, самарали, унумли, ҳомилали* сўзлари ҳам кенг қўлланиши айtilди. Лекин булардан *-лик* аф-

фикс билан от ясалишида асосан *-дор* аффиксли лексемасовчи асос сифатида фойдаланилади: *вафодорлик, манфаатдорлик, ҳомиладорлик* каби. *-ли* аффиксли лексемасовчи ясовчи асос сифатида қўлланиши деярли учрамайди, яъни *вафоллик, манфаатлик, ҳомилалик, унумлик* отлари деярли қўлланмайди. Мисоллар: *Бу ўринда гап ижтимоий ишлаб чиқаришни интенсивлаш, унинг самарадорлигини ошириш, меҳнат унумдорлигини тубдан юксалтириш сингари вазифалар тўғрисида бормонда* («С. Ўзб.»). Демак, бу факт ҳам айнан бир лексемада *-ли* аффиксидан ташқари *-дор* аффикси ёрдамида сифат ясалишига (*ҳомилали* — *ҳомиладор* каби) — айнан бир асосдан *-ли*, *-дор* аффикси билан ясалган сифатларнинг қўлланаверишига (тилда яшайверишига) йўл қўяди.

4. *-дор* аффиксининг ўзбек тилидаги функцияси ҳақида лингвистик адабиётларда турлича фикрлар бор. Батзи ишларда у фақат шахс оти ясовчи (яъни от ясовчи) сифатида таърифланса¹, айрим адабиётларда *-дор* аффиксининг аслида сифат ясовчи бўлгани, ҳозирда ҳам унинг изи борлиги, лекин у асосан шахс оти ясовчи экани айтилади². Олим Усмонов эса «бу аффикс воситасида сўздан англашилган нарсага асосланганлик ёки интилишлик маъносини ҳам ифодалаб келадиган от ёки ҳам от ҳам сифат функциясида ишлатиладиган сўзлар ясаи мумкинлиги»ни айтади³. Ҳозирги ўзбек адабий тили китобида *-дор* аффикси ҳам сифат ясовчи, ҳам от ясовчи сифатида берилди⁴.

Ҳозирги ўзбек адабий тили фактлари *-дор* аффиксининг аслида ҳам, ҳозир ҳам сифат ясовчи эканини тўла тасдиқлайди. Лекин шуниси ҳам маълум бўлдики, *-дор* аффикси билан ясалувчи сифатларнинг отлашиши (от вазифасида қўлланиши) хусусияти кучли. Масалан, *-ли* аффикси ёрдамида ясалган *айбли, байроқли, вафол* сифатларининг от вазифасида қўлланиши деярли учрамайди. *Айбдор, байроқдор, вафодор* сифатларининг отлашиши эса жуда кўп учрайдиган ҳодиса: *Бу мажлисининг*

¹ «Ўзбекско-русский словарь». М., 1959. с. 694, 719.

² Ҳозирги замон ўзбек тили. Фахри Камол таҳрири остида, Тошкент, I, 1957, 331-бет; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, «Ўқитувчи», Тошкент, 1978, 95-бет; Ибодонов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М. -Л., 1960, с. 110.

³ Уша мақола, 54-бет.

⁴ Ҳозирги ўзбек адабий тили, «Ўқитувчи», Тошкент, 1980, 179—188-бетлар.

қидрамони бўлган комсомол **Ҳасан айбдорлардай** ерга қираб ўтирган бўлса ҳам... (С. Айний). Ушбу ҳукми-
мизни ерига етказишда сустлик қилган **мансабдор** бизга
инотдан бош тортган ҳисобланиб... (А. Қодирий). Ҳа-
физий шу батальондан **ярадорлар** кела бошлади (Шуҳрат).

Худди шу хусусияти таъсирида бўлса керак, **-дор**
аффиксли баъзи сўзлар бутунлай отга кўчган: **қулдор**,
боғдор, **дўкандор**, **мулкдор** кабилар: **Қиш сукунаги бир-**
дан бузилди-ю, барча жондорлар ҳаракатга келиб, амал
или бошлади (К. Яшин). Арслонқул... болаликдан пода
бўққан, **ердорларнинг** хирмонини кўтарган, **қўш хайда-**
ми (Ойбек). Домладан кейин сўз олган бир киши **Нико-**
лайнинг вақтида **боғдорларга, дўкандорларга** қанча
омлиқ чиққанлиги... тўғрисида **узоқ сўзлади** (А. Қаҳҳор).

-дор аффиксининг ана шу хусусияти ҳам уни **-ли**
аффиксидан фарқли сўз ясовчи сифатида яшашига ва
худди шу хусусияти асосида ҳозирда ҳам янги сўзлар
ишанига йўл очади: **У жаҳон бозорида Оврупо дунёдор-**
лари билан беллашмоқ учун савод кераклиги, **ҳисоб-ки-**
тми, иқтисод илмларини пулдорлар сув қилиб ичишлари
шартлиги... ҳақида **узоқ гапирди** (К. Яшин).

5. Ниҳоят, **-ли** ва **-дор** аффиксларининг ўзига хос
фарқли хусусиятлари ҳақида гапирганда шуни ҳам таъ-
кидлаш керакки, **-ли** аффиксли сўзлар ҳаракатнинг бел-
гисини ифодалаш учун ҳам қўлланаверади. **-дор** аф-
фиксли сўзлар эса асосан предмет белгисини ифодалашда
қўлланади. Масалан, предмет белгисини билдиришда
унумли, самарали сўзлари билан бирга **унумдор, самара-**
дор сўзлари ҳам қўлланади: **унумдор** ерлар, **самарадор**
меҳнат каби. Лекин ҳаракатнинг белгисини билдиришда
асосан **-ли** аффиксли сўз қўлланади, унинг **-дор** аффиксли
варианти эса деярли қўлланмайди. Мисол: **Дехқоннинг**
маидакори машиналар пахта далаларида **унумли** ишла-
ниги («Қ. Ўзб.»). **Экономикани** балансли ва **самарали**
инвожлантириш учун **мустаҳкам негиз яратишга** **кўпроқ**
этибор бериш **муҳимдир** («С. Ўзб.»).

Маълум бўладики, **-дор** аффикси бошқа сифат ясовчи
аффиксда бўлмаган, жумладан, ўзаро синоним бўлган **-ли**
аффиксидан фарқли ўзига хос айрим белги-хусусиятлар-
ни эга. Ана шу хусусиятлар ҳозирги ўзбек адабий тили-
да **-дор** аффиксининг ҳам яшашини, унинг ёрдамида
янги сўзлар яшаш имконини таъминлайди.

еер-. Бу аффикс ёрдамида ясалган сифатлар предмет-
нинг асосдан англашилган нарсага нормадан ортиқ дара-

жада эгалитини билдиради ва шу хусусияти билан *сер-* аффикси *-ли, -дор, -кор* аффиксларига синоним бўлади. Қийёсланг: *серунум — унумли — унумдор*. Лекин *-ли, -дор, -кор* аффикслари ёрдамида ясалган сифатларнинг ҳаммаси эмас, балки маълум миқдордагилари шундай маънога эга бўлса, *сер-* аффикси ҳар қандай асосга қўшилганда ҳам шундай маъноли сифат ясаydi: *сердаромад, сердиққат, сермахсул, серсув, серфарзанд, сершоҳ* каби.

сер- аффиксининг ўз синонимларидан фарқли хусусияти ҳақида гапирганда яна шуни ҳам айтиш мумкинки, унинг ёрдамида ясалган сифатлар, асосан, асосдан англашилган нарсага миқдор жиҳатдан ортиқ эгалитини билдиради. Бундан ташқари, ҳозирги ўзбек адабий тилида *сер-* аффикси ёрдамида янги сифат (сифатлар) ясаши кузатилмайди.

ба-. Бу аффикс ёрдамида ясалган сўзлар кўп эмас ва шу сўзларнинг асосий қисми ҳам форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзлардир. Бу типдаги сифатлар ҳам асосдан англашилган нарсага ортиқ даражада эгалитини билдиради: *бадавлат, бақувват, баҳайбат* каби. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *ба-* аффикси ёрдамида сўз ясаши кузатилмайди.

-манд. Бу аффикс ёрдамида ясалган сифатлар ҳам асосдан англашилган нарсага эгалитини (борлит) маъносини билдиради: *давлатманд, орзуманд, касалманд, ҳавасманд* каби. Бундай сифатлар уч-тўрттагина. **-манд** аффиксининг сўз ясаш функцияси тўхтаган.

Маълум бўладикки, ўзаро синоним бўлган (юқорида кўриб ўтилган) аффикслардан баъзилари янги сифат (сифатлар) ясашида истеъмолда бўлса (*-ли, -кор, -дор* аффикслари), айримлари сўз ясаш функциясини тўхтатган (*сер-, ба-, -манд* аффикслари).

-имли. Бу аффикс от ясовчи *-им* ва сифат ясовчи *-ли* аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффикс. У асосдан англашилган ҳаракат юз беришга мос (мувофиқ, мойил) деган маъноли кўп бўлмаган миқдорда сифат ясаydi: *кўримли, ёқимли, тўйимли, сеvimли, юқумли, ярашимли* каби: *У (Усмон Носир) зеҳни тез қобилиятли, илашимли бола эди* («Ўзб. ад. ва сан.»).

-сиз. Ўзбек тилида **-сиз** аффикси сўз ясаш ва форма ясаш функциясига эга.

1. Бу аффикс ҳам худди сифат ясовчи *-ли* аффикси каби, ҳозирги ўзбек тилида энг актив, маҳсулдор сўз

ясовчидир. Унинг ёрдамида асосан отлардан қуйидаги маъноли сифатлар ясалади¹:

1. Шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган нарсага эга эмаслиги, унда шундай нарсанинг йўқлиги билан боғлиқ бўлган белгисини билдирувчи сифатлар ясайди: *боласиз, бошсиз, гўштсиз, имзосиз, мевасиз, нурсиз, паранжисиз, қурулсиз, адабсиз, андишасиз, лофсиз, омадсиз, талантсиз, тартибсиз, қадрсиз* ва б.

Бундай сифатларда *-сиз* аффиксининг шахс ёки предметда ясовчи асосдан англашилган нарсанинг йўқлиги маъносини ифодаलाётгани аниқ сезилади, яъни булардаги *-сиз* аффикси маъно жиҳатдан *йўқ* сўзига жуда яқин. Шунинг учун ҳам бундай сўзларнинг айримларида *-сиз* аффиксини *йўқ* сўзи билан алмаштириш имкони бор: *боласиз* — *боласи йўқ*, *имзосиз* — *имзоси йўқ*, *андишасиз* — *андишаси йўқ*, *қадрсиз* — *қадри йўқ* каби. Лекин *-сиз* аффикси ёрдамида ясалган сифатларнинг ҳаммасида «йўқ» маъноси шу даражада бўлавермайди ва бундай сифатлардаги *-сиз* аффиксини *йўқ* сўзи билан алмаштириш доим мумкин бўлавермайди: *уйқусиз, адолатсиз, тўхтовсиз, шартсиз, яроқсиз, қийёссиз, ўринсиз, ҳаракатсиз* ва б.

-сиз аффиксли сўзлар ҳол вазифасида келганда эса ҳеч вақт *-сиз* аффиксини *йўқ* сўзи билан алмаштириб бўлмайди: *Уч кундан бери тўхтовсиз* ёққан лайлак қор бу паст-баланд томларни гўё текислаб қўйган эди (Х. Шамс). Бироқ, *Самадов* ҳаргал ҳамасоссиз ишдан бўшатилганлиги учун мактабга қайтиб келаверади («Мухтум»). Колхознинг бригада бошлиғи Қосимов... бир неча ўн гектар ўзани *парваришсиз* қолдирган («Қ. Ҳзб.»). *Паст-баланд, қинғир-қийшиқ... плансиз* пастак томлар (И. Раҳим).

2. Шахс ёки предметда ясовчи асосдан англашилган нарсанинг кам, нормадан паст (деярли йўқ) даражада мавжудлигини билдирувчи сифатлар ясайди: *Елкасида байтили тўн, катта очилган кўз, консиз* юз билан бир неча дақиқа ўнгига қараб ўтирди (М. Исмоилий). *Унумсиз* қўл меҳнати давом этса эгаверсин, лекин том босиб

¹ Сифатларга қўшилиши икки-уч сўздагина учрайди: *ўнгайсиз, тўлиқсиз* (фeъл) каби. *Қаровсиз, экувсиз, аёвсиз, ўлчовсиз* кабилардаги *қаров, экув, аёв, ўлчов* ҳаракат номи эмас, балки отдир.

қолмасин эмиш («Мунитум»). Эркаксиз уй файзсиз, кўрксиз кўринади кўзга; Фарзанд учун эса ота бир тоғдай (М. Алавия). Чўнтагидан рўмолча олиб, энсиз пешанасидаги терларни, кўз ёшини артди-да, сўнг сўзида давом этди (М. Алиев). Абдушукур манглайи тиришган, кўзойнакли, **этсиз** қорамтир юзи ичига ботган ориққина киши (Ойбек).

Бу типдаги сифатларда айтиб ўтилган маънонинг реаллашувида ясовчи асос билдирадиган нарсага хос хусусият ҳам роль ўйнайди, яъни *-сиз* аффиксини олган сўз билдирадиган нарса шахс ёки предметда объектив ҳолда мавжуд бўлади. Мас., тирик одам ёки ҳайвонда албатта қон, гўшт (эт) мавжуд бўлади. Лекин унинг миқдори (даражаси) ҳар бир конкрет одам ёки ҳайвонда турли даражада бўлиши мумкин. Ана шу инсон ёки ҳайвондаги қонни (гўштни) англатаётган *қон, эт* (гўшт) сўзига *-сиз* аффикси қўшилганда, шу нарсанинг шахс ёки ҳайвонда нормадан паст даражада эканлиги ифодаланади. Худди шу «нормадан паст»лик тушунчаси таъсирида *-сиз* аффикси ёрдамида ясалган айрим сифатларда ясовчи асосдан англашилган нарсанинг яхши эмаслиги, пастлиги маъноси ифодаланади: *Бу газеталардаги* (область газеталаридаги) *кўпгина материаллар юзаки бўлиб, ширасиз тил билан ёзилган* («Қ. Ўзб.»). *Хўш, сутнинг сифатли ёки сифатсиз* (сортли ёки *сортсиз* бўлиши нималарга боғлиқ? («Т. ҳақ.)). *Бектемир* Полвоннинг шу тобда дилгир ва *кайфсиз* эканини пайқайди, лекин чурқ этишга тоби йўқ (Ойбек).

-сиз аффикси кўриб ўтилган маъноларда *-ли* аффиксининг антонимидир. Қийёсланг: *мева*ли — *мева*сиз, *имзо*ли — *имзо*сиз, *нур*ли — *нур*сиз, *куч*ли — *куч*сиз, *ёқим*ли — *ёқим*сиз, *одоб*ли — *одоб*сиз ва б. Лекин бу икки аффикс ҳамма вақт бир-бирининг антоними сифатида қўлланавермайди. Айрим лексемалардан *-ли* аффикс ёрдамида сифат ясалгани ҳолда улардан *-сиз* аффикси ёрдамида сифат ясалмайди ва аксинча. Мас., *аянч*ли, *даҳшат*ли, *зиё*ли, *нафрат*ли сўзларининг *аянч*сиз, *даҳшат*сиз, *зиё*сиз, *нафрат*сиз каби антоними, *сўнг*сиз, *илож*сиз, *сўз*сиз, *юз*сиз сўзларининг *сўнг*ли, *илож*ли, *сўз*ли, *юз*ла каби антоними йўқ.

II. *-сиз* аффикси ҳозирги ўзбек тилида фақат инкор ифодалаш учун ҳам кенг қўлланади. Бундай ҳолларда сўзга *-сиз* аффикси қўшилиши билан янги лексема ҳосил

бўлмайди. Бу вазифада *-сиз* аффикси ўзи қўшилган сўз билдирган шахс ёки нарсанинг бирор иш-ҳаракатда иштирокини, унинг бўлишини инкор этади: *Қолоқларсиз унумли ва сифатли ишлайлик* («Т. оқш.»). ...*йигирма сизирсиз* аъзо сизирли бўлиб, идора ҳам уларнинг пул хархашасидан қутулаёзди (А. Қодирий). *Отасиз* яшай олмайман. Ўзи ҳам садоқатли, вафоли, яхши мол-да, биродар (М. Ибрагимов). *Ҳар қандай суҳбат бир пиёла чойсиз* ўтмайди. Айниқса, кўп меҳмон йиғилгандаги зиёфатни самоварсиз тасаввур этиб бўлмайди («Т. оқш.»). *Наҳотки, ёлғонсиз* ўла олмаса, *Унга етмасмиди бир ёлғон умр?* (А. Мухтор). *Ҳаётни куй-қўшиқсиз* тасаввур этиб бўлмайди («Ўзб. мад.»).

Бу вазифасида *-сиз* аффикси атоқли отларга, олмошларга, ҳатто сўз бирикмаларига ҳам қўшилаверади: *Ўзбек совет адабиётини кўп жиҳатдан Ғафур Ғуломсиз* тасаввур этиш мумкин эмас («С. Ўзб.»). *Ўзининг бундан буёнги ҳаёти Зубайдасиз* жуда бемаъни бўлиб туюлиб кетди (К. Яшин). *Ҳолбуки, бизнинг кунларда минглаб хотин-қизлар борки, уларсиз* халқнинг иши олға босмайди (М. Ибрагимов). — *Ҳа, ҳозир шу ўлгурсиз* меҳмон кутиб бўлмаслигини тушуниб қолганмиз! — *кулди Хосият хола* (И. Қодиров). *Охири кўксиди соқоли титраб, товущисиз, кўз ёшсиз* йиғлаб юборади (А. Мухтор). *У вақтда бир ойсиз* кўролмайман (Ҳамза).

Демак, *-сиз* аффикси бу вазифасида сўз ясовчи эмас, балки форма ясовчи ҳисобланади. У бу вазифасида рус тилидаги *без* предлогига ўхшайди. *-сиз* аффиксли сўз гада деярли ҳамма вақт ҳол вазифасида келади. (Юқоридаги мисолларга қаранг.)

но-. Бу аффикс асосан сифатлардан, кам миқдорда отлардан сифат ясайди.

1. Сифатларга қўшилганда асосдан англашилган маънони (белгини) инкор этади, шахс ёки предмет учун асосдан англашилган белги хос (характерли) эмаслигини билдиради, яъни *но-* префикси «бўлмаган», «эмас» маъносини билдиради. Қиёсланг: *аниқ* — *ноаниқ* (*аниқ* бўлмаган, *аниқ* эмас), *мард* — *номард*, *маъқул* — *номаъқул* (*маъқул* бўлмаган, *маъқул* эмас), *муносиб* — *номуносиб*, *текис* — *нотекис*, *қулай* — *ноқулай* ва б.

2. Отларга қўшилиб шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган нарсага эга эмаслигини, унинг инкори билан боғлиқ бўлган белгисини билдирувчи сифат ясайди: *ноиллож*, *ноумид*, *ноўрин* каби. Бу типдаги

сифатларнинг айримларида *но-* аффикси *-сиз* аффиксига маънодошдир: *ноилож* — *иложсиз*, *ноўрин* — *ўринсиз*, *ноумид* — *умидсиз*, *ноинсоф* — *инсофсиз* каби. Айрим сифатларда эса ясовчи асос ҳозирги ўзбек тилида мустақил сўз сифатида қўлланмайди ёки айрим сўзларда *но-* аффикси сўз ясовчига хос умумий маънога эга бўлмайди ва шу сабабли бу сўзларнинг маъносини ясовчи аффикс ва ясовчи асос маъноларидан келтириб чиқариб бўлмайди. Масалан, *ножўя*, *нописанд* (*лик*); *ножинс*, *ношукур*.

Ўзбек тилида дастлаб *но-* аффикси ёрдамида ясалган ўзлашма сўзларгина бўлган. Сўнгги вақтларда сўз ясовчи сифатида *но-* аффиксининг анча активлашганини кўрамиз. Унинг ёрдамида ўзбекча сўзлардан, шунингдек, рус тилидан ўзлашган лексемалардан янги-янги сифатлар ясалгани ва ясалаётганини кузатамиз: *ноқоратупроқ*, *нокапиталистик*, *ностандарт* каби.

но- аффиксининг сўз ясовчи сифатида активлашуви совет даврида фан, техника ва бошқа соҳаларнинг ривожланиши натижасида юзага келган ва рус тилида *не-* префиксли сўзлар билан ифодаланувчи янги ҳодисаларни ифодалаш талаби билан боғлиқ. Рус тилида *но-* префикси билан ясалган ва ясовчи асосдан англашилган маънонинг инкорини билдирувчи сўзларни ўзлаштириш талаби худди шу маънони реаллаштириш имконига эга бўлган *но-* аффиксини қўллашга олиб келган — бу аффиксини тинч ҳолатдан ҳаракатга келтирган.

Маълумки, ясовчи асосдан англашилган нарса ёки белгининг инкорини билдирувчи сўзлар ҳозирги ўзбек тилида жуда кўп миқдорни ташкил этади. Бундай сўзлар *-сиз*, *бе* ва *но-* аффикслари ёрдамида ясалади. Бу аффикслар инкор маъноси билан умумийликка эга бўлса ҳам, улардан ҳар бири ўзига хос фарқли белги-хусусиятга ҳам эга. Шунинг учун ҳам сўз ясашда бу аффикслардан ҳар бирининг ўз имконият доираси бор. Ана шу ҳолат ўзбек тилида сифат ясашда бу аффикслардан ҳар бирининг амал қилишини тақозо этади.

Инкор маъносига эга бўлган *-сиз* ва *бе-* аффикслари асосан отлардан сифат ясайди. Булар ёрдамида сифатдан ясалган сўзлар саноқлидир. Булар ёрдамида сифатлардан янги сўзлар ясалиш ҳодисаси йўқ. *но-* аффикси эса, аксинча, асосан сифат ясайди. Унинг ёрдамида отлардан ясалган сифатлар жуда кам бўлиб, улар ҳам аслида форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзлардир. Ҳозирги ўзбек тилида *но-* аффикси ёрдамида отлардан сифат ясалиши

учрамайди. Демак, қандай сўзлардан сифат ясашига кўра *-сиз*, *бе-* аффикслари билан *но-* аффикси тамомла фарқли (функцияси бошқа-бошқа) аффикслардир. Шунга кўра, яъни ўзбек тилида от ва сифатлардан янги сўз (сифат) ясашиш процесси бор (давом этаётган) экан, бу процессда улардан ҳар бири мустақил амал қилиши (иш кўришда давом этиши) табиийдир.

Бундан ташқари, *-сиз*, *бе-* ва *но-* аффикслари инкор ифодаланиши билан умумийликка эга бўлса ҳам, лекин маъносидаги ўзига хосликлари билан ҳам ўзаро фарқланади.

Кўриб ўтдикки, *-сиз* аффикси шахс ёки предметда ясовчи асосдан англашилган нарсанинг йўқлиги билан боғлиқ (шу билан характерланувчи) белгисини билдирувчи сифат ясайди. Шунинг учун ҳам бундай сифатлардаги *-сиз* аффиксига хос маънони *йўқ* сўзи билан ифодалаш мумкин бўлади: *дармонсиз* — *дармони йўқ*, *хабарсиз* — *хабари йўқ* ва ҳ. Ҳатто *-сиз* аффикси сифатлардан сўз ясаганида ҳам унга хос шу хусусият сақланади: *тенгсиз* — *тенги йўқ*, *кераксиз* — *кераги йўқ* каби. *но-* аффикси эса, юқорида кўриб ўтганимиздек, шахс ёки предмет учун ясовчи асосдан англашилган белги хос (характерли) эмаслиги маъносини билдиради, яъни «бўлмаган», «эмас» маъносини билдиради. Шу сабабли, *но-* аффикси ўрнида *бўлмаган*, *эмас* сўзларини қўллаш мумкин бўлгани ҳолда *йўқ* сўзини қўллаб бўлмайди: *нотекис* — текис бўлмаган, текис эмас (лекин *текис йўқ* дейилмайди), *номуносиб* — муносиб бўлмаган, муносиб эмас (лекин *муносиб йўқ* дейилмайди) ва ҳ. Худди шу хусусиятга кўра рус тилидаги *без-* приставкали сўзлар ўзбек тилига *-сиз* аффиксли сўзлар билан таржима этилгани ҳолда уларни *но-* аффиксли сўз билан таржима қилиб бўлмайди. Рус тилидаги *не-* префикси ўзбек тилидаги *-сиз* ва *но-* аффиксларига хос маъноли сўзлар ясай олади. Масалан, *неважный* — аҳамиятсиз, *невольный* — ихтиёрсиз, эрксиз; *нервный* — нотўғри, *незнакомый* — нотаниш, *неизвестный* — номаълум. Ҳатто, рус тилидаги *не-* префикси билан ясалган сўз ўзбек тилидаги *-сиз* ва *но-* аффикслари билан ясалувчи сўзларга хос маъноларни ифодаланиши мумкин. Мас., **нестройный**: 1) носоз (овоз, қўшиш ҳақида); 2) тартибсиз.

Демак, русча *не-* префикси билан ясалган инкор мазмунли сўзларни ўзбек тилига таржима этишда *-сиз* ва *но-* аффиксларининг маънодаги ана шу фарқли хусусияти ҳисобга олиниши ва улардан мос бўлгани билан сўз яшаш

керак бўлади. Бундан ташқари, юқорида кўрдикки, *но* аффикси асосан сифатлардан, *-сиз* аффикси эса отларда сўз ясайди. Бинобарин, сўз яашда, аниқроғи русча *не*-префиксли сўзларни тўғри ўзбекчалаштиришда уларга хос ана шу фарқли белгини ҳам ҳисобга олиш мумкин бўлади.

Шуни ҳам айтиш керакки, рус тилидаги *не*-префикси асосдан англашилган нарса ёки белгига зид, қарама-қарши маъноли сўзлар ҳам ясай олади. Мас., *незаконный* — гайриқонуний, қонунга зид. *но*-аффикси эса зидлаш, қарама-қарши қўйиш хусусиятига эга эмас. Шу сабабли, рус тилидаги зидлаш, қарама-қарши қўйиш хусусиятли инкор билдирувчи сўзларни ҳеч вақт *но*-аффиксли сўз билан, шунингдек, *-сиз*, *бе*-аффиксли сўз билан таржима қилиш мумкин эмас.

Хуллас, инкор мазмунли *но*-аффикси: 1) зидлаш, қарама-қарши қўйиш хусусиятига эга эмас; 2) у «бўлмаган», «эмас» маъноли сўзлар ясайди, «йўқ» деган маъноли сўз яшаши бир-икки сўз билангина чегараланади; 3) бу аффикс ҳозирда фақат сифат-лексемалардан сўз ясайди.

бе- Бу аффикс асосан тожик тилидан ўзлашган сўзлар таркибида учрайди. Ҳозирги ўзбек тилида унинг ёрдамида янги сўз (сўзлар) ясалиши кузатилмайди. *бе*-аффикси ёрдамида ясалган сўзлар: 1. Асосдан англашилган нарса-ҳодисанинг йўқлигини (инкорини) билдиради: *беминнат*, *беадаб*, *безиён*, *бемаслаҳат*, *бепардоз*, *бесабаб* каби.

2. Асосдан англашилган нарса-ҳодиса, ҳолатнинг кам, деярли йўқ даражада эканини билдиради: *бемадор*, *бемеҳр*, *беварака*, *бефаҳм*, *беғам* каби.

-чан. Бу аффикс от-лексемаларга қўшилиб шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган иш, ҳаракат-ҳолатга мойиллик белгисини, унинг ясовчи асосдан англашилган иш, ҳаракат-ҳолатни бажариш қобилиятига, хусусиятига эга эканини билдирувчи сифатлар ясайди: *хаёлчан*, *ўзгарувчан* каби. Демак, *-чан* аффикси ҳар қандай отлардан эмас, балки, гарчи от бўлса-да иш, ҳаракат-ҳолат англашувчи от-лексемалардангина шу типдаги сифатлар ясай олади: *иш* — *ишчан*, *кураш* — *курашчан*, *талаб* — *талабчан*, *хаёл* — *хаёлчан* каби: *Бўғувчан* оғир ҳид анқийди (Ш. Холмирзаев). *Матбуот* — партиямизнинг энг муҳим ғоявий қуролиларидан бири, гарбиялаш ва ташкил этишнинг *таъсирчан* воситасидир («С.Ўзб.»).

Худди шу сабабга кўра бу типдаги сифатларнинг кўпчилиги -в аффиксли иш отларидан ясалган сифатлардир: *сезувчан, эрувчан, букилувчан, чўзилувчан, яшовчан, ўтказувчан* каби.

-чан аффикси билан ясалган сифатлар жуда кўп эмас. Лекин бу аффикснинг сўз ясаш функцияси тўхтаган эмас.

-симон. Предметнинг ясовчи асосдан англашилган нарсага ўхшашлигини, шу жиҳатдан бўлган белгисини билдиради: *одамсимон, кумушсимон, шарсимон, газсимон, қалқонсимон, тўлқинсимон, лентасимон* (лойқа), *ёстиқсимон* (лава) каби. Бу аффикс ёрдамида ясалган сифатлар у қадар кўп эмас. Лекин у ўз функциясини тўхтатган ҳам эмас. Кўриб ўтилган маъноли сифат ясаш талаби туғилса, -*симон* аффикси ёрдамида шундай сўз ясаш мумкин бўлади.

-ма. Бу аффикс ёрдамида феъллардан сифат ясалади. Унинг ёрдамида ясалган сифатлар: 1. Предметнинг ясовчи асос (феъл)дан англашилган усул билан юзага келишини, тайёрланишини, шундай белгисини билдиради: *қайнатма* (шўрва), *қовурма* (палов), *ағдарма* (этик), *буюртма* (кийим) каби: *Қуёш орқада ботаётгани учун тепаликнинг сояси ҳам, отларнинг соялари ҳам этакдаги қиёлама сўқмоқ... тегирмонга ўшаш кулбалар устига тушиб турарди* (Ш. Холмирзаев).

2. Предметнинг ясовчи асосдан англашилган ҳаракат билан характерланувчи белгисини билдиради: *кўчма* (қум), *сочма* (ўқ), *бурама* (мих), *бўғма* (ёқа) каби.

Кейинги вақтларда -ма аффиксининг шу функцияси асосида кўпгина янги сифатлар ясалди ва ясалмоқда. Бу ҳодисани, айниқса, турли соҳага оид бирикма терминларнинг яратилишида яққол кузатиш мумкин: *қўшма сўз, қўшма гап, кўчирма гап, қисқартма сўз, кўчма маъно, ясама сўз, чоғиштира грамматика, ўзлаштира гап, қазилма бойлик, терма команда, ёзма ҳисобот* ва б.

Демак, -ма аффикси сўз ясаш функциясини тўхтатмаган, ҳозирги сўз ясашиш процессида қатнашаётган сифат ясовчилардан ҳисобланади.

-(а) рли. Бу аффикс сифатдош формасини ясовчи -(а)р ва сифат ясовчи -ли аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган кўшма аффиксдир. Бу аффикс ёрдамида фақат феъллардан сифат ясалади. Бунинг сабаби мазкур аффикс таркибида сифатдош ясовчи аффикснинг борлигидир. -(а)рли аффикси ёрдамида ясалган сифатлар

предметнинг феълдан англашилган ҳаракатнинг бўлади-
гади, юзага келиш даражасига эгаллик белгисини билди-
ради: *Аммо ҳали ҳам узундан-узоқ ва зерикарли наси-
ҳатомуз монологлар йўқ эмас* («С. Ўзб.»). *Москвада,
Украина ва Белоруссияда, Қозоғистон ва Эстонияда қи-
зиқарли тажриба орттирилди* («С. Ўзб.»). *Содиқжон бой-
ваччага тик қараб босиқлик билан ҳаммага Эшитиларли
қилиб шундай деди...* (К. Яшин).

-мас. Бу аффикс аслида бўлишсизлик кўрсаткичи *-ма*
ва сифатдош формаси ясовчи *-с* аффиксларининг бирику-
видан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир. *-мас* аффикси
ҳам фақат феъллардан сифат ясайди.

Маълумки, *-мас* аффикси таркибидаги *-с* асли сифат-
дош ясовчи *-р* аффиксининг фонетик ўзгаришидан ҳосил
бўлган: $p > z > c$. Демак, бу қўшма аффиксининг таркиби-
даги ҳар бир аффикс асли феълга хос форма ясовчи аф-
фиксдир. Лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида *-(а) р //* *-с*
аффикси ёрдамида сифатдош формасини яшаш деярли
йўқ ҳолга келган. Асли *-р //* *-с* аффиксли сифатдошга хос
маъноли форма ҳозирги ўзбек тилида *-диган* аффикси
ёрдамида ясалади. *-р //* *-с* формасидаги сўзлар сифатга кўч-
ган: *қўрқмас, қайтмас* каби. Ҳозирда эса *-мас* аффикси
асосан сифат ясовчи аффиксга айланган. Унинг ёрдамида
феълдан англашилган ҳаракатнинг инкори билан боғлиқ
белгини билдирувчи сифатлар ясалади: *енгилмас* (армия),
ўзгармас (ток), *бузилмас* (дўстлик) каби.

-лик. Маълумки, ҳозирги туркий тиллардаги, жумла-
дан, ўзбек тилидаги сифат ясовчи *-ли* ва от ясовчи *-лик*
аффикслари (турли фонетик вариантлари билан) асли бир
манбадан дийр. *-ли* аффикси сифат ясовчи, *-лик* аффик-
сини от ясовчи сифатида дифференциациялаш анча кейин-
ги вақтларга оиддир. Лекин бундай дифференциациялаш,
назаримизда, аниқ, қатъий ва илмий асосда ҳал этилмаган.
Буни шу фактнинг ўзидаёқ кўриш мумкинки, *-ли* аф-
фиксига хос маъно ва вазифада айрим тилларда *-лик*
аффикси қўлланади ва, аксинча, *-лик* аффиксига хос
маъно ва вазифада баъзи туркий тилларда *-ли* аффикси
қўлланади¹.

Ўзбек тилида *-лик* аффикси, *-ли* аффиксидан фарқли

¹*-лик* ва *-ли* аффикслари ҳақидаги фикр ва қарашлар
К. А. Шарипованинг «Словообразующие аффиксы *-лик*, *-ли*,
-чилик в узбекском языке» номи кандидатлик диссертациясида
(Тошкент, 1972) тўла келтирилган.

қолда, от ясовчи деб кўрсатилса-да, лекин фактлар унинг ёрдамида белги билдирувчи сўзлар ҳам ясалишини кўрсатади. Бу аффикс ёрдамида қуйидаги маъноли сифатлар ясалади:

1. Аниқланмиш вазифасидаги сўз билдирган нарса-нинг ясовчи асосдан англашилган нарса-предмет, вақт учун мўлжалланганлигини (шунга хос, оид эканини) билдирувчи сифат ясайди: *уруғлик чигит, кўйлаклик мато, қишлоқ кийим, тушлиқ овқат* каби: *Оёғидаги кўчалик туфлисини ечиб, стол тағида турган эски калишини кийди* (С. Вафоёва). Қуйидаги мисолда қўлланган кетмонлик сўзи ҳам шу типдаги ясама сифатдир: *Чунки кетмонлик ишни яшши кўрар эмиш* (А. Қодирий).

Бу типдаги сифатларда отлашини хусусияти кучли. Бирикманинг аниқланмиш компоненти эллипсисга учраб, унинг маъноси ҳам *-лик* аффиксли сўз орқали ифодаланаверади: *Одатда, онаси ишдан ёки бирор ёқдан қайтганида кўчалигини ечиб, кийимини алмаштирар эди* (С. Анорбоев). *Шўродан норози қилиш мақсадида ...сиз уларнинг рўзғорга, уруғликка олиб қолган донларини зўравонлик билан тортиб олгансиз* (Ҳ. Ғулом).

2. Аниқланмиш вазифасидаги сўз билдирган предмет-нинг ясовчи асосдан англашилган вақт билан характерланувчи (шу вақт бирлигига оид) белгисини билдирувчи сифат ясайди: *кунлик норма, ойлик мош, йиллик план* каби: *Уларни ўзларининг кунлик эҳтиёжлари учун лозим бўлган нарсаларни текшириш...* («Қ. Ўзб»). Қуйидаги мисоллар ҳам шу типда ясалган: *...иншоолло Отабек учун мужассама ифбат бўлган умрлик бир рафиқа тухфа қилармиз* (А. Қодирий). *...қизининг Шўртонга тегишга рози бўлганлигини билиб ранг-қутги ўчди, лабларидан ҳаминалик табассум сўнди* (М. Иброҳимов). *Аmmo бу асло битинчи даражали бўлмаган вақтинчалик омил дур* («КПСС XXV съезди материаллари»).

Бу функциясида *-лик* аффикси сўз бирикмаларига ҳам қўшилади ва шахс ёки предметнинг сўз бирикмасидан англашилган вақт, миқдор билан характерланувчи белгисини билдиради. Лекин бундай бирикмаларга *-лик* аффиксининг қўшилишидан янги сўз ҳосил бўлмайди (сўз бирикмаси сўзга айланмайди): *етти йиллик план, олти миллион тонналик хирмон* каби: *Бир кечалик умрларинг қолди, ёгинлар...* (Ш. Иброҳимов). *Қирқ-эллик кунлик бир текширишдан сўнг Шохин афанди шундай хулосага келди* (Ҳ. Нурий). *Чакана товар обо-*

роги ҳажмини **60 миллиард сўмлик** миқдорда кўпайтириш белгиланмоқда («КПСС XXV съезди материаллари»). Йўлка бўйидаги гулзорлар ўргасига ҳар жой, ҳар жойга қўйилган **икки кишилик** кола-була курсиларга разм солди (Е. Шукуров).

3. Шахсининг асосдан англашилган жойга мансублиги, шу территорияда туғилганлигини ёки яшашини (шу жиҳатдан бўлган белгисини) билдирувчи сифат ясаиди: *тошкентлик футбол мухлислари, москвалик қурувчилар, ленинградлик санъат ustalари, андижонлик дорбозлар, ерлик халқ ва б.:* **Жўра** полвон уни **қўшариқлик** Орзихон ая деган кампирнинг уйига жойлаб қўйди (Саид Аҳмад). Агар область ва район **шаҳарлик** ёрдамчилардан берса, теримда силжиш бўлиши мумкинмиш («С. Ўзб.»). Бу типдаги сифатларнинг ҳам отлашиш хусусияти кучли: — *Эй худо, бир ёмғирингни юбор!* — деб чўпонлар, **қишлоқликлар, шаҳарликлар** қўлларини осмонга кўтаришди (М. Иброҳимов).

-ий / -вий. Унли билан битган сўзга *-вий*, ундош билан битган сўзга *-ий* қўшилади. Бу аффикс отга қўшилиб, асосдан англашилган нарсага алоқадорлик, оидлик белгисини билдирувчи сифат ясаиди: *ақлий, ахлоқий, жинсий, ижодий, илмий, китобий, ишқий, афсонавий, оилавий, тарбиявий* каби. (Рағибдан ясалган бир-икки-та сифат ҳам бор: *доимий, ногаҳоний* каби.)

Профессор А. Кононов бу аффиксни ўзбек тилида маҳсулдор бўлмаган аффикс ҳисоблайди ва унинг илгари ўзлашган арабча сўзлар таркибида сақланиб қолганини айтади¹. Ҳақиқатда ҳам бу аффикс аслида ўзбек тилига арабча ўзлашма сўзлар таркибидагина ўтган. Лекин ҳозирги ўзбек тилидаги *-ий / -вий* аффиксли сўзларнинг ҳаммаси араб тилидан ўзлашган сўзлар деб бўлмайди. Бундай сўзларнинг анчагина қисми ўзбек тилининг ўзид ясалган. Масала, *асабий, аскарӣй, деворӣй, ижодӣй, китобӣй, синфӣй, ҳаётӣй, дунёвӣй, тарбиявӣй* каби сўзлар, гарчи уларнинг ясовчи асоси асли ўзбекча лексема бўлмаса ҳам, ўзбек тилининг ўзид ҳосил қилинган сўзлардир. Ҳатто бу аффикс ёрдамида кейинги вақтларда рус тилидан ўзлашган лексемалардан ҳам сифат ясалаётганини кўриш мумкин: *...Ҳали республиканинг айрим областлари, шаҳар ва районларида идеология ишининг*

¹ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. -Л., 1960, с. 152.

шу соҳасига *партиявий* раҳбарлик *Марказий Комитет* талаб қилган даражада амалга оширилаётгани йўқ («С. Ўзб.»). ...пропаганданинг *техникавий* базасини таъминлашга унчалик маъсулият билан ёндашилаётгани йўқ («С. Ўзб.»). Демак, аслида фақат арабча ўзлашмалар таркибидагина бўлган *-ий/-вий* аффикси кейинчалик ўзбек тилининг ўзида ҳам янги сўзлар ясаш учун хизмат қила бошлаган ва бу функциясини ҳозир ҳам йўқотган эмас. Бинобарин, *-ий / -вий* аффиксини ҳозирги ўзбек тилидаги сўз ясовчилар қаторига қўшиш мумкин.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, *-ий / -вий* аффикси жуда ҳам актив сўз ясовчилардан эмас. Унинг ёрдамида рус тилидан ўзлашган лексемалардан ясалган сифатлар ҳам саноқли миқдорда.

Бу ўринда бир нарсага алоҳида тўхтаб ўтиш керак бўлади. Маълумки, сўз ясовчи ҳар қандай аффикснинг, ҳатто энг маҳсулдор сўз ясовчи аффикснинг ҳам сўз ясаш имкони доираси у ёки бу даражада чегараланган бўлади. У ёки бу аффикс ёрдамида сўз ясашда шу аффикснинг ўзига хос хусусиятдан келиб чиқадиган унинг сўз ясаш имкон доираси ҳисобга олинishi керак бўлади. Бироқ кейинги вақтларда *-ий / -вий* аффикси билан сунъий тарзда, бу аффикснинг сифат ясашдаги имкони ҳисобга олинмаган ҳолда сифат ясаш, «сунъий сўзлар» ҳосил қилиш фактлари кўплаб содир бўлди. Бундай фактларни вақтли матбуот материалларида, турли соҳаларга оид луғатларда, илмий ишлар, ҳатто ўқув юртларига мўлжалланган дарслик ва қўлланмаларда жуда кўплаб учратиш мумкин. Бундай «ясама сўз» ларнинг маъносини кўпчилик (яъни ўзбек тилида сўзлашувчи, ўзбекча текстдан фойдаланувчилар) эмас, ҳатто у ёки бу соҳа мутахассисларининг ўзи ҳам яхши тушунмайди ёки умуман тушунмайди. Масалан, биргина А. П. Швед ва И. М. Шарифбоевларнинг «Авиация техникасидан қисқача русча-ўзбекча изоҳли луғати» дан келтирилган қуйидаги «термин» ларнинг ўзиёқ бунга далил бўла олади: *атомавий қурул, ҳавоий мудофаа, десантавий операциялар, контактавий қаршилиқ, эгри чизиғий ҳаракат, бензиновий мотор, санитариявий назорат, неонавий лампа, тумшуғий ғилдирак, винтавий ариқча, газавий пайванд* ва б. Буларнинг *-ий/-вий* аффиксларининг сифат ясаш имконияти ҳисобга олинмаган ҳолда ҳосил қилинган сунъий сўзлар эканига, аниқроғи ўзбекча сўз эмаслигига шубҳа бўлмаса керак.

Хуллас, сифат ясовчи *-ий / -вий* аффиксининг сўз ясаш имкон доираси жуда ҳам кенг эмас, ҳатто айрим аффиксларга, масалан, *-ли* аффиксга нисбатан сўз ясаш имкони анча чегаралангандир. Шундай экан, бу аффикс ёрдамида сўз ясашда унинг маъно ва бошқа жиҳатдан бўлган хусусияти, синоним аффикслардан фарқланувчи белгиси (белгилари) ҳисобга олиниши керак.

ғайри-. Сифатлардан сифат ясайди. Бу типдаги сифатлар нарса-предметнинг асосдан англашилган белгига қарама-қарши, зид белгилли эканини билдиради: *ғайриқонуний, ғайрихитийбрий, ғайритабиий, ғайрирасмий* каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида юқорида кўриб ўтилган сифат ясовчилардан ташқари яна бир қатор аффикслар борки, улар сўз (сифат) ясаш функциясини бутунлай ёки деярли тўхтатган.

-дош. Асосдан англашилган нарсага бир хилда эга деган маъноли сифат ясайди: *маънодош, ўзакдош, қофиядош, оҳангдош* каби.

-чоқ (-чак, -чиқ). Бу аффикс ёрдамида ясалган сифатлар асосдан англашилган иш-ҳаракатни бажаришга мойилликнинг кучлилигини ёки улар англаган ҳолат, хусусиятнинг кучлилигини билдиради: *уришчоқ, тортишчоқ, мақтанчоқ, йиғинчоқ, куюнчак, эринчак, сирғанчиқ, қизғанчиқ* каби.

-қоқ (-ғоқ). Асосдан англашилган иш-ҳаракатни бажаришга мойиллик, шундай хусусияти кучли эканини билдирувчи сифатлар ясаган: *ёпишқоқ, тиришқоқ, урушқоқ, тойғоқ* каби.

-оқ. Шахс ёки предметнинг асосдан англашилган иш-ҳаракат билан характерланувчи белгисини билдирувчи сифатлар ясаган: *қолоқ, қўрқоқ, тойғаноқ* каби.

-гир (-кир, -қир, -ғир). Асосдан англашилган иш-ҳаракатни бажариш қобилияти (хусусияти) кучли эканини билдирувчи сифатлар ясаган: *сезгир, кескир, чопқир, олғир* каби.

-ағон. Асосдан англашилган иш-ҳаракатни қилиш (бажариш) қобилияти, хусусияти кучли эканини билдирувчи оз миқдордаги сифатлар ясаган: *билағон, топағон, қопағон* каби.

-мон. Бу аффикс ҳам сапоқли миқдорда юқорида кўрган типдаги сифат ясаган: *билармон, қилармон, еярмон* каби.

-ки (-қи). Феъл ва тақлид сўзлардан оз миқдорда

сифат ясаган. Бу сифатлар асосдан англашилган ишни қилиш хусусияти кучли эканини билдиради. Асос ундош билан тугаган бўлса, аффикс олдидан **а, о** ёки у унлиси ортирилади. Асос **а** товуши билан тугаган бўлса, **а о** га ўтади: *жиртаки, сайроқи, ўйноқи, бузуқи* каби.

-к (-қ, -ғ). Асосдан англашилган ҳаракат натижаси сифатидаги ҳолат белгисини билдирувчи сифат ясаган: *чирик, букик, ўлик, синиқ, йиртиқ, илиқ, ёруғ* каби.

-кин / -қин, -гин / -гун. Предикатнинг асосдан англашилган ҳаракат-ҳолат белгисини билдирувчи уч-тўртта сифат ясаган: *тушкун, жўшқин, озгин, тургун* каби.

-илдоқ. Тақлид сўзлардан сифат ясаган. Бу типдаги сифатлар шахс ёки предметнинг асосдан англашилган белги-хусусиятга ортиқ даражада эгалигини билдиради: *дўрилдоқ, ликилдоқ, акилдоқ, бижилдоқ, сўлкилдоқ* каби.

-ч. Уч-тўртта сифат ясаган. Бу сифатлар предметнинг асосдан англашилган ҳаракат-ҳолат билан боғлиқ белгисини билдиради: *жирканч, булғанч, тинч* каби.

-ги, (-ки, -қи). Ўрин-жой ёки пайт билдирувчи сўзлардан сифат ясаган ва бу турдаги сифатлар предметнинг асосдан англашилган жой ёки вақтга оидлик белгисини билдиради: *охириги, бериги, ҳозирги, тунги, ёзги, четки, остки, тушки, қишки, ортки, ташқи* каби.

-и. Бу аффикс миллат, жой ёки вақт билдирувчи айрим сўзлардан шахс ёки предметнинг шу миллат, жой ёки вақтга оидлиги, мансублигини билдирувчи сифат ясаган: *туркмани* (гилам), *қозоқи* (от), *қишлоқи* (ийгит), *баҳори* (бугдой) каби.

-ча. Бу аффикс чекланган миқдордаги сўзлардан сифат ясаган. Бу сифатлар шахс ёки предметнинг миллат, жой, миқдор, хусусият ва ш. к. жиҳатдан белгисини билдиради: *ўзбекча* (меҳмондўстлик), *русча* (талаффуз), *фаргонача, орғиқча, эркакча, янғича* каби.

-намо. Бу аффикс ёрдамида ясалган оз миқдордаги сифатлар шахснинг асосдан англашилган нарса-хусусият белгисига эгалигини билдиради: *дарवेशнамо, авлиёнамо, мажнуннамо* каби.

-омуз. Иш-ҳаракатнинг асосдан англашилган нарсага ўхшаш, ўзида шу нарсани акс эттирувчи белгига эгалигини билдирувчи сифат ясаган: *ибратомуз, насиҳатомуз, масхараомуз* каби.

-парвар. Шахснинг асосдан англашилган нарсани севиш, унга меҳр-садоқат туйғусига эгалик белгисини

билдирувчи сифат ясаган: *халқпарвар, эркпарвар, инсонпарвар, сулҳпарвар* каби.

-аки. Бу аффикс ёрдамида ясалган саноқли миқдордаги сифатлар предметнинг асосдан англашилган усул (тарз) даги белгисини билдиради: *даҳанаки, оғзаки, зўраки* (зўрма-зўраки), *қалбаки, хомаки* каби.

бад- Бу аффикс ҳам кам миқдорда сифат ясаган ва бу сифатлар асосдан англашилган нарсанинг салбий (ёмон) белгиси эканлини билдиради: *бадбашара, бадахлоқ, баднафс, бадбахт* каби.

Юқорида кўриб ўтилган кам миқдорда сифат ясаган, ҳозирда эса сўз ясаш функцияси тўхтаган аффикслардан ташқари яна шундай аффикслар ҳам борки, улар ҳам сўз ясаш функциясини тўхтатган ва бир-икки сўз таркибидагина учрайди. Бинобарин, сўз (сифат) ясалишининг маълум бир типини ҳосил қилмайди: **-чил:** *халқчил, дардчил, изчил;* **-шумул:** *жаҳоншумул, оламшумул;* **-гай (-кай):** *кунгай, терскай;* **-дон:** *гипдон, билимдон;* **-каш:** *дилкаш, ҳазилкаш;* **-мсиқ:** *ачимсиқ, қаримсиқ;* **лом:** *соғлом;* **-м:** *қарам* ва б.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қуйидаги аффиксоидлар ёрдамида ҳам сифатлар ясалади.

хуш- Асосдан англашилган нарсани ижобий (яхши) белгиси билан ифодалайди: *хуштабиат, хушбичим, хушҳаво, хушмуомала, хуштаъм* каби.

-бахш. Асосдан англашилган нарсани бериш, шу нарсани билан таъмин этиш хусусиятига эга деган маъноли сифат ясайди: *оромбахш, ижодбахш, завқбахш, ҳаётбахш* каби: *Давобахш* асалари елими («Т. оқш.»).

-аро (асли **ора**). Бу аффиксоид рус тилидаги *между* (>*меж*) сўзи ёрдамида ясалувчи қўшма сўзларни ўзлаштириш процессида қўллана бошлаган ва ҳозирда рус тилидаги шу типда ясалган сўзларнинг деярли барчаси ўзбек тилида **-аро** аффиксоиди ёрдамида ясалувчи сифатлар билан ифодаланади: *халқаро, республикалараро, давлатлараро, планеталараро* каби: *Районларда хужаликлараро қишлоқ спорт клублари етарли суръатларда ташкил этилмаяпти* («С.Ўзб.»). *Бу хулосалар тармоқлараро, регионал ва жуда катта кўламда ишлаб чиқариш-комплексларининг вужудга келишига...* («С. Ўзб.»).

Ора сўзининг **аро** шакли шеърятда, бадний асарларда илгарилари ҳам қўлланган ва ҳозир ҳам қўлланади. Лекин бунда у сўз ясовчи эмас, балки ўзига мустақил сўз бўлади ва «орасида», «ичида» деган маънони

ифодалайди: *У (Қулматқора) ҳали бу атрофда бўлган эмас, йигит аро унинг даҳшатли номигина юради (А. Мухтор).*

Бевафолик ошкор этгунча тўккил қоними,

Эларо *золимлигингни дoston айлаб кетай (Ҳамза).*
-бай. Тўланадиган нарса (ҳақ)нинг асосдан англашилган вақт, миқдор бирлиги билан белгиланишини (шундай белгини) билдирадиган сифат ясайди. *донабай, ишбай, кунбай* каби.

ФЕЪЛ ЯСАЛИШИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл ясалишининг аффиксация усули ва *қил, бўл* ёрдамчи феъллари билан ясалиши актив, маҳсулдордир.

Ўзбек тилида феъл ясовчи аффикслар от ясовчи ва сифат ясовчиларга қараганда анчагина оз миқдорда, улар 20 атрофидадир. Лекин шу аффиксларнинг ҳам қўнгина қисми ҳозирги вақтда янги феъл ёки феъллар ясалишида иштирок этмайди, яъни улар сўз (феъл) ясаш функциясини тўхтатган.

Фактларнинг кўрсатишича, ҳозирги ўзбек адабий тилида *-ла* ва унинг иштирокида ҳосил бўлган *-лан, -лаш, -лан, -тир, -лаштир* қўшма аффикслари янги-янги феъллар ясалишида актив қўлланаётган аффикслардир.

-ла. Бу аффикс феъл ясовчилар ичида энг актив, энг маҳсулдор аффикс бўлиб, феълдан бошқа барча мустақил туркумга оид сўзлардан, шунингдек, ундов ва тақлид сўзлардан феъл ясайди. Унинг ёрдамида ясалган феъллар сўз ясалиш асосининг қандай сўз туркумидан бўлиши, шунингдек, қандай лексик-семантик гурпуага оид бўлишига қараб турлича сўз ясалиш маъносига эга бўлади, яъни турлича сўз ясалиш типларини ҳосил қилади.

1. От туркумига оид лексемалардан қуйидаги типдаги феъллар ясайди:

1. Асбоб-қурол, техник восита ва шу кабиларни билдирувчи лексемалардан шу асбоб-қурол, техник восита билан маълум объектда бўладиган ишни қилиш маъноли феъллар ясайди: *эговламоқ, рандаламоқ, арраламоқ, дазмолламоқ, қайчиламоқ, грейдерламоқ, бороналамоқ* каби. *Таёқламоқ, қамчиламоқ, муштламоқ, тишламоқ* каби феъллар ҳам феъл ясалишининг шу типига мансубдир.

2. Шахс ёки предметни асосдан англашилган нарсанинг функциясига олиш маъноли феъллар ясайди: *боғламоқ, тугмаламоқ, сикламоқ, йўрғакламоқ, гипсламоқ, қулфламоқ, қопламоқ, печатламоқ* каби.

Ҳар икки пунктда келтирилган феъл ясалиш типни актив, маҳсулдор сўз ясалиш типларидир.

3. Киши аъзолари, тананинг маълум қисмларини англаувчи сўз (асос) лардан *-ла* аффикси ёрдамида ясалган феъллар шахс ёки предметни асос билдирган ҳолатга олиш маъносини билдиради: *ёнбошламоқ, елкаламоқ, қучоқламоқ, чангалламоқ, орқаламоқ* каби. Феъл ясалишининг бу типни маҳсулли эмас.

4. Предметни асосдан англашилган нарса билан таъминлаш, унга шундай нарсани бериш маъноли феъллар ясайди: *тузламоқ, зираламоқ, мойламоқ, азобламоқ, ўғитламоқ, совунламоқ, краскаламоқ, никелламоқ* каби.

5. Предметдан ясовчи асос билдирган нарсаларни юзага келтириш, ҳосил қилиш маъносидagi феъллар ясайди: *ғарамламоқ, бурдаламоқ, карчламоқ, бўлакламоқ, кукунламоқ, зувалаламоқ* ва б. *Сафламоқ, дасталамоқ, тахламоқ, силосламоқ, рулонламоқ* феъллари ҳам худди шу типда ясалган феъллардир.

6. Ясовчи асосдан англашилган нарсани, ҳаракат-ҳолатни қилиш, бажариш маъносидagi феъллар ясайди: *жазоламоқ, якунламоқ, ҳисобламоқ, даволамоқ, жабрламоқ, хулосаламоқ, яганаламоқ, шарҳламоқ, ҳозирламоқ, изоҳламоқ, айирбошламоқ, масхараламоқ, сарфламоқ, судламоқ, табрикламоқ, тарбияламоқ* ва б.

7. Ясовчи асосдан англашилган нарсани пайдо қилиш, юзага келтириш, шахс ёки нарсада ясовчи асосдан англашилган нарса-предметнинг пайдо бўлиш маъносидagi феъллар ясайди: *бошоқламоқ, шоналамоқ, гунчаламоқ, бачкиламоқ, болаламоқ, гулламоқ, елинламоқ, йирингламоқ, кўсақламоқ, терламоқ, кирламоқ, шохламоқ* каби.

Феъл ясалишининг 4-, 5- ва 6- пунктларда кўрсатилган типлари ҳозирги ўзбек тилида актив, маҳсулдор сўз ясалиш типларидир.

8. Макон, жой, шунингдек, нарсанинг йўналиш, жойлашиш ўрнини, томонини билдирувчи сўзлардан *-ла* аффикси ёрдамида ясалган феъллар шахс ёки предметнинг шу ўрин, томонга бўлган, шу объектдаги ҳаракатини, йўналишини билдиради: *баландламоқ, настламоқ, олисламоқ, ичкариламоқ, ораламоқ, ёнбағирламоқ, илга-риламоқ* каби.

9. Шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган ҳаракат-ҳолат, вақт ва шу кабиларда бўлиши маъносидagi феъллар ясаиди: *иссиқламоқ, салқинламоқ, ўтламоқ, томошалламоқ, қишламоқ* каби.

Ҳар икки (8-, 9-) пунктда кўрсатилган феъл ясалиши типи маҳсулсиз тишлар ҳисобланади — *-ла* аффиксининг бундай маъноли янги феъл ясаши кузатилмайди.

II. *-ла* аффикси белги билдирувчи сўз (асос) лардан шахс ёки предметни ясовчи асос билдирувчи белги-ҳолатли қилиш, унда шундай белги-ҳолатни юзага келтириш маъносидagi феъллар ясаиди: *мажақламоқ, текисламоқ, тенгламоқ, зичламоқ, изчамламоқ, йирикламоқ, майдалламоқ, мувофиқламоқ, тозалламоқ, тўғриламоқ* ва б.

-ла аффикси ёрдамида бундай маъноли феъллар ясалиши ҳақида гап борганда, ўзбек тилига оид адабиётларда уларнинг сифатлардан ёки сифат ва равишлардан ясалиши кўрсатилади. Ҳақиқатда ҳам, сифат ва равишлардан ясалган юқоридagi типдаги феъллар кўп миқдоран ташкил этади. Лекин от туркумига оид сўзлардан ясалган юқоридagi каби маъноли феъллар ҳам анчагина бор: *парчаламоқ, группаламоқ, тахламоқ, сафламоқ* каби. *-ла* аффикси ҳолат тушунчасига эга бўлган отларга қўшилгандагина у типдаги феъллар ясалиши мумкин.

Маълумки, сифатларнинг бир неча лексик-семантик турлари бор. Шулардан фақат ҳолат, шакл (кўриниш), хусусият жиҳатдан бўлган белгини билдирувчи сифатлардангина *-ла* аффикси ёрдамида юқоридagi типдаги феъллар ясаш мумкин бўлади (Юқоридagi мисолларга эътибор беринг).

Сифатнинг маъно жиҳатидан бошқа турларидан, масалан, маза-таъм билдирувчи сифатлардан (*ширин, нордон, бемаза* каби), ранг-тус билдирувчи (*қизил, зангор, сариқ* каби) сифатлардан *-ла* аффикси ёрдамида кўрилган типдаги феъллар ясалмайди.

Равишлардан *-ла* аффикси ёрдамида бу типдаги феъл ясалиши *секин, тез* каби санокли сўзлар доирасида чегараланган: *жадалламоқ, секинламоқ* каби.

III. Нутққа оид нарсa-тушунчаларни англатувчи асослардан *-ла* аффикси ёрдамида ясалган феъллар шу асос билдирган нарсани айтиш, нутқий ифодалаш маъносини билдиради: *онамламоқ, сизламоқ, ўзбекчалламоқ* каби: *Виров уни таътил кунларида бирон ишга жойлаб қўйишига ваъда берганини сўзлади* (А. Қаҳҳор). ...*меҳмонлардан биттаси Жилинга қараб русчалаб: — Сени*

мана бу Ғози Муҳаммад банди қилган, — деб қизил соқоллини кўрсатди («Ватан адабиёти», 4-синф дарслик-хрестоматия). — Хўш, Жалиловнинг ёзганлари мантиққа яқин, — деди бир оз ўйлаб Хўжахонов. — Шунга қарамасдан уни ҳар томонлама сўроқлаш керак («Т. оқш.»). — Сиз хоинсиз, — деди соқчи яна сенлашга тили бормай (Йўлдош Сулаймон).

Ундов ва тақлид сўзлардан ясалган: *ғижғижламоқ*, *додламоқ*, *ҳай-ҳайламоқ*, *туфламоқ*, *аллаламоқ*, *обболамоқ*, *ингаламоқ*, *шивирламоқ*, *билангламоқ*, *пичирламоқ* каби феъллар, шунингдек, *лаънатламоқ*, *маъқулламоқ*, *ёлғонламоқ* каби феъллар ҳам сўз (феъл) ясалишининг шу типга мансубдир.

-лан. Феъл ясовчи -ла нисбат формаси ясовчи -н аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффикс. У асосдан от ва сифатлардан қуйидаги маъноли феъллар ясайди.

I. Отдан ясалган феъллар:

1. Шахс, нарса-предметда ясовчи асосдан англашилган нарса, ҳолат ва шу кабиларнинг юз бериши, унда шундай нарса, ҳолатнинг пайдо бўлиши маъносини билдиради: *роҳатланмоқ*, *саросималанмоқ*, *ташвишланмоқ*, *шубҳаланмоқ*, *қаноатланмоқ*, *ғурурланмоқ*, *ҳаяжонланмоқ*, *ҳидланмоқ*, *завқланмоқ*, *касалланмоқ* ва б. -лан аффикси асосан мавҳум тушунча англаувчи отлардан шу типдаги феъллар ясайди: *Арслонов мунгланиб* жойига ўтирди (Ш. Холмирзаев). *Карвон келди*, — деди *Иброҳимбек тажангланиб* (Ш. Холмирзаев).

-ла аффиксининг маъно ва вазифаси таҳлилида кўрдикки, бу аффикс ҳам ясовчи асосдан англашилган нарсани юзага келтириш, шахс ёки предметда шундай нарсанинг пайдо бўлиш маъносидаги феъллар ясайди ва бундай феъллар асосан объектсиз феъллар бўлади: *йирингламоқ*, *куртакламоқ* каби. Демак, бу маъно ва вазифасида -ла ва -лан аффикслари ўзаро жуда яқин. Лекин -ла ва -лан аффикслари ўзига хос хусусиятлари билан бир-бирдан фарқланади. Биринчидан, -ла аффикси конкрет нарса-предметларни билдирувчи отлардан шу типдаги феъллар ясайди. -лан аффикси эса абстракт тушунчани билдирувчи отлардан феъл ясайди. Иккинчидан, -ла аффикси ёрдамида ясалган феълларда, гарчи улар объектсиз бўлса-да, конкрет бирор нарсанинг юзага келиши, шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган нарсани юзага келтириши, пайдо қилиши ифо-

даланади. Шу жиҳатдан бундай феълларда объект тушунчаси сезилиб туради, яъни юзага келтириш, пайдо қилиш деганнинг ўзи, маълум даражада, *н и м а н и?* деган сўроққа йўл қўяди. *-лан* аффикси ёрдамида ясалувчи феълларда эса шахс ёки предметда ясовчи асосдан англашилган нарсаларнинг юз бериши, шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган нарса-ҳолатда бўлиши асосий планда бўлади. Бошқача қилиб айтганда, *-ла* аффикси ёрдамида ясалувчи феълларда, гарчи *н и м а н и?* деган сўроқ қўйиш мумкин бўлмаса-да, пайдо қилиш, юзага келтириш тушунчаси, *-лан* аффикси ёрдамида ясалувчи феълларда эса юзага келиш, юз бериш, пайдо бўлиш тушунчаси асосий ўринда бўлади. Шу тўғрисида бу типдаги феълларга нисбатан ҳеч вақт *н и м а н и?* сўроғини қўйиш мумкин бўлмайди. Қиёсланг: *болаламоқ, ғунчаламоқ — касалланмоқ, йирингламоқ — роҳатланмоқ* ва б.

-лан аффиксининг кўрилган маънодаги феъл ясаши ҳозирда ҳам актив ҳолатда. Унинг ана шундай сўз ясаш вазифаси асосида кейинги вақтларда рус тили таъсирида янги-янги феъллар ясалган ва ясалмоқда. Масалан, *шаклланмоқ, асосланмоқ, гавдаланмоқ* феъллари худди шундай ясалган сўзлардандир. Айниқса, турли соҳага оид терминлар ясалишида *-лан* аффиксининг бу типдаги феъл ясаш вазифа доираси жуда кенгайди. *-лан* аффикси ўз тил сўзларидан, шунингдек, совет-интернационал сўзлардан феъллар ясайди. Бу феъллар турли соҳага оид кўплаб терминлар ясалишида асос вазифасини ўтайди: *ўзсинхронланиш* (самосинхронизация), *қутбланиш* (поляризация), *тукланиш* (опушение), *уруғланиш* (оплодотворение), *оксидланиш* (окисление), *дехлорланиш* (дехлорирование), *ботқоқланиш* (заболочивание) ва б.

2. Шахс ёки предметнинг ясовчи асос англаган иш, нарсани қилиш маъносини билдиради: *ҳаракатланмоқ, ҳимояланмоқ, мудофааланмоқ, шикоятланмоқ* каби. *Овқатланмоқ, фойдаланмоқ* феъллари ҳам *-лан* аффиксининг худди шу функцияси асосида ясалган.

-ла аффиксининг маъно ва вазифаси таҳлилида кўрган эдикки, бу аффикс ҳам ясовчи асосдан англашилган ҳаракат-ҳолатни қилиш, бажариш маъносига феъллар ясайди: *ҳисобламоқ, жазоламоқ*, каби. Демак, *-ла* ва *-лан* аффикслари бу маъно ва вазифасида ўзаро бир хилликка эга. Фарқ шундаки, *-ла* аффикси худди шу

маънодаги объектли феъллар ясайди, *-лан* аффикси эса объектсиз феъллар ясайди: *яқунламоқ* — *ҳаракатланмоқ*, *даволамоқ* — *шикоятланмоқ* ва б.

-ла аффикси ёрдамида ясалган бу типдаги феъллар у қадар кўп эмас. Бундай ҳаракатларнинг ифодаланишида *-лан* аффиксидан ташқари, *қилмоқ* ёрдамчи феъли ҳам анча актив қўлланади. Қийёсланг: *роҳатланмоқ* — *роҳат қилмоқ*, *шикоятланмоқ* — *шикоят қилмоқ* ва б.

3. Ясовчи асосдан англашилган нарса-предметга ўзини эга қилиш (у билан ўзини таъмин этиш) маъносини билдиради: *қурулланмоқ* (яроғланмоқ), *отланмоқ*, *қаноатланмоқ* каби. *Уйланмоқ* феъли ҳам *-лан* аффиксининг шу вазифаси асосида ясалган.

-ла аффикси ҳам ясовчи асосдан англашилган нарса-предметга эга қилиш маъносидаги феъллар яшанини кўрган эдик: *эгарла*, *юганла* каби. *-ла* ва *-лан* аффикслари бу вазифасида объектли ва объектсиз (*-ла* объектли, *-лан* объектсиз) феъллар ясаши билан ўзаро фарқланади. *-лан* аффикси ёрдамида ясалган бу типдаги феъллар саноқли миқдорда, янги ясашиллар йўқ.

II. Ясовчи асос белги (ҳолат) билдирувчи сўзлардан бўлганида, *-лан* аффикси шахс ёки предметда шундай белги (ҳолат)нинг юзага келиши маъносини ифодаловчи феъллар ясайди: *юпқаланмоқ*, *кучсизланмоқ*, *маъюсланмоқ*, *караҳланмоқ*, *хираланмоқ*, *ҳушёрланмоқ*, *ўтмасланмоқ*, *шодланмоқ*, *яшилланмоқ* ва б. Ясовчи асос билдирган белги (ҳолат)нинг хусусиятига қараб *-лан* аффикси ёрдамида ясалган феъллар хусусиятида ҳам маълум фарқлар бўлиши мумкин. Масалан, юқоридаги мисолларда субъект пассив ҳолатда бўлса, *эзмаланмоқ*, *чўлоқланмоқ*, *тангиқланмоқ* кабиларда бунинг аксини кўрамыз.

-ла аффикси билан (ҳолат) билдирувчи сўзлардан шахс ёки нарсани ясовчи асосдан англашилган белги-ҳолатли қилиш маъносидаги феъллар яшанини кўрган эдик: *тозаламоқ*, *тенгламоқ*, *пачақламоқ* каби. Демак, *-ла* ва *-лан* аффикслари бу маъно, вазифасида ҳам объектли ва объектсиз (*-ла* объектли, *-лан* объектсиз) феъл ясаши билан ўзаро фарқланади. Лекин бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, *-ла* ва *-лан* аффикслари айнан бир асосдан кўриб ўтилган маъноли феъл ясамайди. Маълум сўз (асос)лардан *-ла* аффикси шундай маъноли феъл ясагани ҳолда, улардан *-лан* аффикси ёрдамида феъл ясалмайди ва аксинча. Масалан, *тенг*, *текис*, *тоза*,

мустаҳкам сўзларидан *-ла* аффикси ёрдамида феъл ясагани ҳолда (*мустаҳкамламоқ, тенгламоқ, текисламоқ, тозаламоқ*, каби), *-лан* аффикси улардан феъл ясамайди (*мустаҳкамланмоқ, тенгланмоқ, текисланмоқ, тозаланмоқ* феъллари *мустаҳкамламоқ, тенгламоқ, текисламоқ, тозаламоқ* феълларининг ўзлик-мажҳул формасидир); *карашт, яшил, кучсиз* сўз (асос) ларидан *-лан* аффикси феъл ясагани ҳолда (*караштанмоқ, яшиланмоқ, кучсизланмоқ* каби), *-ла* аффикси ёрдамида улардан феъл ясалмайди.

-лан аффиксининг бу типдаги феъл ясаши ҳозирда ҳам анча актив. Унинг ёрдамида турли соҳага оид ҳаракат-ҳодисаларни ифодаловчи феъллар ясалади ва бу феъллар эса шу соҳага оид терминлар ясалиши учун асос вазифасини ўтайди: *тузсизланиш* (обессоливание), *ёғсизланиш* (обезжирение) каби.

Маълум бўладики, *-лан* аффикси от ва белги билдирувчи сўзлардан феъл ясайди. Сўз ясалиш маъноси жиҳатидан *-ла, лан* аффикслари бир хилликка эга, яъни *-лан* аффикси ясаган маъноли феълларни *-ла* аффикси ҳам ясайди. Лекин *-ла* ва *-лан* аффикслари қуйидаги хусусиятлари билан ўзаро фарқланади: Масалан, *-ла* аффикси объектли, *-лан* аффикси эса объектсиз феъл ясайди; *-ла* ва *-лан* аффикслари бошқа-бошқа сўз (асос) лардан феъл ясайди ва ҳ.

-лаш. Феъл ясовчи *-ла*, нисбат ясовчи *-ш* аффиксларининг қўшилувидан ҳосил бўлган қўшма аффикс. Э. В. Севортян *-лаш* аффикси омоним-аффикс эканини, у феъл ясовчи *-ла*+биргалик нисбат формаси ясовчи *-ш* аффикси, шунингдек, *-ла*+медиял маъноли *-ш* аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган аффикслар (омоним-аффикслар) эканини қайд этган¹.

Ўзбек тили фактларининг кўрсатишича, ҳозирги ўзбек адабий тилида, Э. В. Севортян кўрсатган аффикслардан ташқари, феъл ясовчи *-ла* ва ҳаракат номи формасини ясовчи *-ш* аффиксининг бирикишидан ҳосил бўлган учинчи *-лаш* аффикси ҳам бор.

Демак, ҳосил бўлишидаёқ структураси ўзаро фарқли компонентлардан иборат бўлган уч хил қўшма аффикс бор экан, уларнинг ҳар бири феъл ясовчи алоҳида-ало-

¹ Э. В. Севортян. Уша асар, 133—174-бетлар.

ҳида аффикслар сифатида қаралиши ва ҳар бирининг маъно ва вазифаси алоҳида таҳлил этилиши керак бўлади.

-лаш 1. Бу аффикс феъл ясовчи *-ла* ва ўзлик нисбат формаси ясовчи *-и* аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир. Бу аффикс ёрдамида ясалган феъллар билан *-лан* аффикси ёрдамида ясалган феъллар ўртасида маъно жиҳатдан маълум умумийликлар бор. Шунинг учун ҳам баъзан айнан бир асосдан айнан бир маъноли феълнинг *-лан* ёки *-лаш* аффикслари ёрдамида ясалиш ҳоллари учраб туради: *Ҳолбуки, ҳозир келганлар элликтага ҳам етмайди, шунинг учун ҳам Жўра ортиқ асабийланган...* (Х. Шамс). *Уста энди «ғишт!» деганда асабийлашмас, девор тез кўтарилар эди* (Ш. Саъдулла).

Лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида *-лан* ва *-лаш 1* аффиксларининг феъл ясашдаги вазифалари конкрет тус олган. Уларнинг бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши деярли учрамайди.

-лаш 1 аффикси асосан от ва сифат туркумига оид сўзлардан феъл ясайди ва иккала ҳолатда ҳам асосан бир типдаги феъллар ясалади. Масалан, *-лаш 1* аффикси ёрдамида отлардан ясалган феъллар шахс ёки предметнинг ясовчи асосдан англашилган белги-хусусият (тус, ҳолат ва ш. к.) ни касб этиши, шундай бўлиши маъносини билдиради: *марказлашмоқ, кўпчиликлашмоқ, ҳайвонлашмоқ, умумлашмоқ* каби: *Агроном Федосов ҳам ўз хатосига тушуниб, бирмунча ройишлашди...* (А. Қодирий). *...соғлиғи ночорлаша бошлагандан кейин ўз аризаси билан ишдан бўшашига рухсат сўради* («С. Ўзб.»).

-лаш 1 аффикси совет-интернационал (ўзлашма) сўзлардан ҳам бундай феъллар ясай олади: *колхозлашмоқ, фашистлашмоқ, шаблонлашмоқ, демократлашмоқ* ва б. Миллат, қабила кабиларнинг номини билдирувчи сўзлардан *руслашмоқ, ўзбеклашмоқ, турклашмоқ* каби типдаги ясалиш ҳам *-лаш 1* аффиксининг худди шу вазифаси асосидаги ясалишдир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-лаш 1* аффиксининг бу вазифаси асосида кўнлаб турли соҳага оид терминлар ясалади. Масалан, қуйидаги лингвистик терминларга эътибор берайлик: *отлашиш; ё-лашиш, о-лаш, й-лаш* ва б.: *Муаллимф н нинг ф лашувига мисол келтиради* («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали).

Фактларга эътибор берилса, юқоридаги феълларнинг ясовчи асоси асли от бўлса ҳам, лекин уларда маълум бир белги-хусусият, тус, ҳолат акс этади. Уларнинг худди

шу белги-хусусияти, ҳолати, туси асосида *-лаш 1* аффикси ёрдамида кўриб ўтилган типдаги феъллар ясалди. Шундай хусусиятга эга бўлмаган отлардан *-лаш 1* аффикси ёрдамида феъл ясалмайди.

-лаш 1 аффикси ёрдамида белги билдирувчи сўзлардан ясалган феъллар шахс, нарса-предметнинг ясовчи асосдан англашилган белги, хусусият, хоссани касб этиши, унда шундай белги, хусусият кабиларнинг пайдо бўлиши маъносини билдиради: *қуюқлашмоқ, аблаҳлашмоқ, авомлашмоқ, одобсизлашмоқ, апоқ-чапоқлашмоқ, арзонлашмоқ, асабийлашмоқ, аҳиллашмоқ, баттарлашмоқ, бегоналашмоқ, гўзаллашмоқ, дўстлашмоқ, секинлашмоқ, сероблашмоқ* каби.

-лаш 1 аффиксининг бу вазифаси асосида фақат объектсиз феъллар ясалди. Бу типдаги феъл ясалиши ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда актив. Ўзбек тилининг тараққиёти процессида, айниқса, рус тилининг таъсири натижасида *-лаш 1* аффиксининг ўз тил материаллари асосида феъл яшаш доираси кенгайди, шунингдек, ўзлашма сўзлардан феъл ясалиши ҳам жуда активдир: *қарбийлашмоқ, сўллашмоқ, жаранглилашмоқ, ўгимлилашмоқ, ерлилашмоқ, кескинлашмоқ, миллийлашмоқ, оммавийлашмоқ, тетиклашмоқ, стабиллашмоқ, реаллашмоқ, пассивлашмоқ, конкретлашмоқ* каби.

-лаш 2. Бу қўшма аффикс феъл ясовчи *-ла* ва биргалик нисбат формасини ясовчи *-ш* аффиксининг ўзаро бирикувидан ҳосил бўлган. *-лаш 2* аффикси асосан отлардан, саноқли даражада бошқа туркумга оид сўзлардан феъл ясайди.

1. Отлардан ясалган феъллар ясовчи асосдан англашилган нарса, иш-ҳаракатни қилиш маъносини билдиради: *мусобақалашмоқ, ёрдамлашмоқ, музокарашмоқ, маслаҳатлашмоқ, ҳангомалашмоқ, ҳазиллашмоқ* каби.

Мисоллардан кўриниб турибдики, бундай феълларда ясовчи асос от бўлса ҳам, лекин улардан иш-ҳаракат мазмунни англашилади, яъни бу сўз (от) иш, процесс, ҳаракатнинг атамаси бўлади. Ана шундай хусусиятга эга бўлмаган отлардан, айниқса, конкрет отлардан *-лаш 2* аффикси ёрдамида бу типдаги феъл ясалмайди. Қуйидаги мисолларга эътибор беринг: *хатлашмоқ, чойлашмоқ, беллашмоқ*. Бу феълларнинг ясалишида ҳам *хат, чой, бел* сўзлари асосий маъноси (конкрет нарса-предмет маъноси) билан қатнашаётгани¹ йўқ, балки аниқ бир иш, ҳаракат маъноси асосида *-лаш 2* аффикси ёрдамида

фeъл ясаляпти. *Ваъдалашмоқ, сўзлашмоқ, розилашмоқ, тиллашмоқ* фeъллари ҳам ясовчи асос ва *-лаш 2* аффиксининг шу хусусиятлари асосида ҳосил қилинган. Ҳатто, *ақллашмоқ, қаймоқлашмоқ* фeъллари ҳам ясовчи асоснинг кўчма маъноси асосида ҳосил этилган.

Юқоридаги фeълларга назар ташланса, яна шу нарса маълум бўладики, бу типда ясалган фeълларда биргалик маъноси (иш-ҳаракатда бирдан ортиқ шахсининг ўзаро иштироки маъноси) бор: *суҳбатлашмоқ, савдолашмоқ, баҳслашмоқ, телефонлашмоқ, договорлашмоқ, судлашмоқ* ва б. Бу ҳодиса *-лаш 2* аффиксининг юзага келишида иштирок этган *-и* биргалик нисбат аффиксининг таъсирида юзага келувчи маънодир (лекин бу фeълларда *-и* нисбат формаси ясовчи эмас).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-лаш 2* аффиксининг бу функцияси асосида фeъл ясалиши жуда актив бўлиб, фақат объектсиз фeъллар ясалади.

Объектсиз фeъл ясаши жиҳатидан, *-лаш 2* аффикси *-ла* аффиксидан фарқлангани ҳолда, *-лан* аффикси билан умумийликка эга. Лекин *-лан* ва *-лаш 2* аффикслари ёрдамида фeъл ясалишида ва улар ёрдамида ясалган фeълларда маълум ўзига хос фарқли хусусиятлар бор.

-лаш 2 аффикси ёрдамида ясалган кўриб ўтилган типдаги фeълларда «биргалик» маъноси ҳам бўлади. *-лан* аффикси билан ясалган фeълларда эса «ўзлик» маъноси бўлади. Қиёсланг: *суҳбатлашмоқ — ҳаракатланмоқ, маслаҳатлашмоқ — шижоятланмоқ* ва б. *-лаш 2, -лан* аффиксларининг шу хусусиятига кўра улар ёрдамида ясаладиган фeълларнинг асоси (фeъл ясалиш асоси) ҳам бошқа-бошқа бўлади. Бу аффикслар ёрдамида айнан бир асосдан айнан бир типдаги фeъллар ясалмайди. *-лаш 2* аффикси биргаликда бўладиган (бажариладиган) ёки бирга бажариш мумкин бўлган иш-ҳаракатни билдирувчи асослардан кўриб ўтилган типдаги фeъллар ясайди. Масалан, *мусобақалашмоқ ҳангомалашмоқ, суҳбатлашмоқ* фeълларининг ясовчи асосига (*мусобақа, ҳангома, суҳбат* қисмига) эътибор беринг. Бундай асослардан *-лан* аффикси ёрдамида кўриб ўтилган типдаги фeъл ясалмайди. Чунки бундай сўз (асос) ва *-лан* аффиксига хос белги-хусусиятлар уларнинг ўзаро бирикиб, янги сўз (фeъл) ясалишига йўл қўймайди.

2. Муомалада қўлланадиган *салом, хайр* каби саноқли ундовлардан *-лаш 2* аффикси ёрдамида шу сўз

(асос) дан англашилган сўз (муомала) , қилиш (айтиш) маъносидаги феъллар ясалади: *саломлашмоқ, хайрлашмоқ, хўшлашмоқ, эсонлашмоқ* каби.

-лаш 3. Бу қўшма аффикс феъл ясовчи *-ла* ва ҳаракат номи формасини ясовчи *-ш* аффиксларининг ўзаро бирикувидан ҳосил бўлган: *коллективлаш, автоматлаш, интенсивлаш, ихтисослаш, механизациялаш* ва б.

Бу аффикс нисбатан жуда яқин даврларда юзага келди. Эътибор берилса, *-лаш 3* аффикси рус тили таъсирида ва рус тилидан ўзлашган сўзлардан иш оти ясайди: *комплекслаш, индустрлаш, механизациялаш* каби.

Бундай сўзларда сўз охиридаги *-ш* аффикси ўз мустақиллигини сақлайдигандек кўринади. Бироқ бу феъллар майл, замон, шахс-сон каби формалар билан ўзгармайди (тусланмайди). Масалан, *индустрлади, механизацияласа, интенсивласин* каби қўлланиш йўқ. Демак, бундай сўзлардаги *-лаш* бир бутун аффикс деб қаралиши керак.

Кўринадики, *аҳдлашмоқ, ёрдамлашмоқ* феълларида биргалик нисбатига хос хусусият; *зичлашмоқ, туманлашмоқ* феълларида ўзлик нисбатига хос хусусият сезилса-да, лекин улардаги *-ла* ва *-ш* ўзига мустақил бўлмай, бир бутун аффикс (қўшма аффикс) бўлганидек, *механизациялаш, комплекслаш* феъллари иш оти (ҳаракат номи) бўлса-да, бироқ юқорида кўриб ўтилган сабабга кўра, буларда ҳам *-лаш* бир бутун (қўшма) аффикс ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, биринчидан, *-лаш 3* аффикси ёрдамида ясалган феъллар у қадар кўп эмас ва бу аффикс ёрдамида янги-янги феъл ясалиши ҳам кузатилмади.

-лаш 3 билан ясалган феъллар ўрнида *-лаштир + иш* формали феъл қўлланилган. Қуйидаги икки мисолни қиёсланг: *Жуда яқин вақт ичида шу марказни комплекс механизациялаш учун...* («С. Ўзб.»). *Меҳнат Қизил Байроқ ордени Тошкент Ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш инженерлари институти* («С. Ўзб.»).

-лат. Бу аффикс феъл ясовчи *-ла* ва орттирма нисбат кўрсаткичи *-т* аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир. Унинг ёрдамида ясалган феъллар саноқли (оз) миқдорда. *-лат* аффикси ясовчи асосдан

англашилган нарса, белги-ҳолатни қилиш маъноли феъл ясади: *қойиллатмоқ, кўлоблатмоқ, четлатмоқ* каби: *Ҳали кўпгина ёмғирлатиш агрегатлари паст техникавий иқтисодий кўрсаткичлари билан ишлаб чиқарилмоқда* («С. Ўзб.»).

-лантир. Бу аффикс феъл ясовчи *-лан* қўшма аффикси билан орттирма нисбат кўрсаткичи *-тир* аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-лантир* аффикси *-лат* аффиксига қараганда актив ясовчидир. Бу аффикс асосан сифатлардан, аниқроғи, *-сиз* аффиксли сифатлардан феъл ясади ва шахс ёки нарса-предметда ясовчи асосдан англашилган белги, ҳолат, хусусият ва шу кабиларни юзага келтириш, шундай белги, хусусият ёки ҳолатли қилиш маъносини билдиради: «*Алмагель А*» номли препарат ҳам бўлиб, унинг таркибида мавжуд анестезин маҳаллий **оғриқсизлантирувчи** ҳисобланади («Т. оқш.»). Масалан, ...*чигитни туксизлантириш* учун *электроника институти тайёрлаган машина... фойда келтирмоқда* («Ўзб. мад.»).

Шуниси характерлики, *-лантир* аффикси ёрдамида ҳосил қилинган феълларнинг кўпчилиги рус тили таъсирида, рус тилидан таржима процессида юзага келган феъллардир. Булар асосан илм-фан, техника ва фаолиятнинг бошқа соҳаларига оид иш-ҳаракатларни билдиради ва улар асосида шу соҳага оид терминлар ҳам ясалади: *баргсизлантириш, нервсизлантириш, юқумсизлантириш, гувоҳсизлантириш, шўрсизлантириш* ва бошқалар.

Юқоридаги мисолларга эътибор берилса, шу ҳодисани сезиш мумкинки, *-лантир* аффикси ёрдамида ясалган сўз (асос) лардан (умуман, *-сиз* аффиксли сифатдан *-ла* аффикси ёрдамида феъл ясалмайди. *-сиз* аффиксли сифатлардан *-лан* аффикси ёрдамида эса объектсиз феъллар ясалади: *кучсизланмоқ, зарарсизланмоқ, журъатсизланмоқ, обрўсизланмоқ, сабрсизланмоқ, тинчсизланмоқ, умидсизланмоқ* каби. Объектlilik ифодалаш учун бу феъллар орттирма нисбат (*-тир*) формасида қўлланади: *ҳолсизлантирмоқ, ўнғайсизлантирмоқ, обрўсизлантирмоқ* каби. Лекин буларда *-лан* ва *-тир* аффикслари мустақил аффикслардир (*-лан* — феъл ясовчи, *-тир* — нисбат формасини ясовчи). *Шўрсизлантирмоқ, гувоҳлантирмоқ, зарарсизлантирмоқ* кабиларда эса, гарчи феъл ясовчи *-лан* ва орттирма нисбат формаси ясов-

чи *-тир* аффиксига хос хусусият сезилиб турса-да, улар мустақил аффикслар эмас. Чунки, бу феъллар *-тир* аффиксисиз (*шўрсизланмоқ, гувоҳланмоқ, каби*) қўлланмайди. Шундай экан, булар ясалип структураси жиҳатидан икки қисмга бўлинади: ясовчи асос (*шўрсиз, гувоҳсиз, зарарсиз...*) + ясовчи аффикс (*-лантир*).

Демак, рус тилидан калька асосида ўзлаштириш (янги сўз ясаш) да *-лан* ва *-тир* аффиксларига хос хусусиятдан фойдаланиб, улар бирлаштирилган (бирликда қўлланган). Шу асосда *-лантир* қўшма аффикси юзага келган.

-лантир. Бу аффикс феъл ясовчи *-лаш 1* қўшма аффикси билан орттирма нисбат формаси ясовчи *-тир* аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффикс.

-лаш 3 аффиксининг таҳлилида айтиладиги, унинг ёрдамида феъл ясалиши активлашмаган, шунингдек, *-лаш 3* ёрдамида ясалган феъллар тусланмайди (майл, замон, шахс-сон каби формаларда қўлланмайди). Қуйидаги икки мисолга эътибор берайлик: *Партия Марказий Комитетининг Иленими халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларида ишлаб чиқариш процессларини комплекс механизациялаш ва автоматлашга доир жуда катта тadbирларни белгилаб берди* («Қ. Ўзб.»). Бу мисолдаги *механизациялаш, автоматлаш* ҳаракат номи формаси (яъни феълнинг тусланишсиз формаси) дир. Лекин булардаги (охирги) *-ш* ҳаракат номи формасини ясовчи мустақил аффикс эмас. Чунки бу феъллар *механизацияласа, механизацияляпти, автоматладиқ, автоматласин* каби формаларда қўлланмайди. Демак, буларда *-ла* ва *-ш* аффикслари бирликда феъл ясовчи (қўшма аффикс) ҳисобланади ва унда феъл ясовчи *-ла* ва ҳаракат номи формаси ясовчи *-ш* аффиксига хос хусусият сезилиб туради.

Бу ўринда яна бир нарсани кўрсатиб ўтиш керак бўлади, яъни юқоридаги каби (*механизация, автомат, ихтисос* каби) сўз (асос)лардан *-лаш* аффикси ёрдамида ясалган феълларнинг *-ган* аффиксли сифатдош формасида қўлланиш ҳолилари учрайди: *Электрлашган ва радиолошган* қояхов... («Қ. Ўзб.»). Шундан кейин кўпроқ *ихтисослашган* ҳар бир саноат тармоғида капиталистлар сони тобора камай боради (В. И. Ленин). *Сигир соғишдан тортиб, уларни қашлашгача, ҳатто мол турган полни тозалаш ҳам машиналашган* (А. Мираҳмедов). Бу мисоллардаги *радиолошган, ихтисослашган, машина-*

лашган феълларидаги *-лаш* аффикси ҳам қўшма аффикс. Лекин у феъл ясовчи *-лаш 3* эмас, балки *-лаш 1* қўшма аффиксидир. Шунинг учун ҳам буларда феъл ясовчи *-ла* ва ўзлик нисбат формаси ясовчи *-ш* аффиксига хос хусусият сезилади.

Бироқ шуниси борки, рус тили таъсирида, ундан таржима асосида ҳосил қилинган бу типдаги феъллар билдирадиган ҳаракатлар ўз-ўзидан (ўзича) юз берадиган ҳаракатлар эмас, балки маълум куч таъсирида, ким ёки нима томонидан бажариладиган ҳаракат бўлади ва бу ҳаракатни ифодаловчи феъллар объектли феъллар бўлади. Шу сабабли, бундай ҳаракатларни *-лаш 1* аффикси ёрдамида феъллар билан ифодалаш мантиққа тўғри келмайди (*-лаш 1* объектсиз феъл ясади). Натижада бундай феълларни ҳосил қилишда *-лаш 1* аффикси билан бирга *-тир* аффиксини ҳам қўллашга тўғри келади. Шу асосда *-лаштир* қўшма аффикси юзага келади ва феъл ясовчи актив аффикслардан бирига айланади.

-лаштир аффикси ёрдамида ясалган феълларга эътибор берилса шу нарса маълум бўладики, бу феълларнинг деярли барчаси рус тилига оид феълларни таржима қилиш асосида ҳосил бўлган феъллардир. Шу сабабли *-лаштир* аффикси ва унинг ёрдамида ясалган феъллар хусусиятларини аниқ тасаввур этиш, тўғри белгилаш учун бу феълларнинг рус тилидаги қандай ясама феъллар асосида ҳосил этилганлигини белгилаш керак.

-лаштир аффикси ёрдамида ясалувчи феъллар рус тилидаги *-ова (ть)*, *-изова(ть)*, *-урова(ть)* суффикслари ёрдамида ясалувчи айрим феълларни калькалаш йўли билан ўзлаштириш натижасида ҳосил этилган. Рус тилида юқоридаги аффикслар от ва сифат (асос) лардан феъл ясади. *-лаштир* аффикси ҳам ўзбек тилида от ва сифатлардан феъл ясади. Бу феълларнинг қандай маъноли бўлиши ҳам ясовчи асоснинг қайси сўз туркумига оидлигига боғлиқ.

1. От туркумига оид сўз (асос) дан ясалган феъллар:

1. Ясовчи асосдан аниқлашилган нарса-предмет билан таъмин этиш, шу нарса-предметдан фойдаланадиган ҳолатли қилиш маъносини билдиради: *газлаштирмоқ*, *телефонлаштирмоқ*, *кинолаштирмоқ*, *механизациялаштирмоқ*, *электрлаштирмоқ* каби.

2. Ясовчи асосдан англашилган нарсани юзага келтириш, яратиш маъносини билдиради: *планлаштириш*,

лойиҳалаштириш, саҳналаштириш, тарифлаштириш, ҳужжатлаштириш каби.

3. Нарса-предметни ясовчи асосдан англашилган хусусият, белги ва ш. к. га эга қилмоқ, унда шундай хусусият, нарса, белгини юзага келтирмоқ маъносини билдиради: *кўкаламзорлаштирмоқ, тартиблаштирмоқ, табақалаштирмоқ, қонуллаштирмоқ, латинлаштирмоқ, районлаштирмоқ, иқлимлаштириш* каби. Бундай феълларнинг ясовчи асоси от бўлса ҳам, лекин улардан маълум белги-хусусият англашилиб туради. Худди шу белги-хусусият асосида *-лаштир* аффикси ёрдамида феъл ясалади. Рус тилида бундай феълларнинг ясовчи асоси сифат бўлади. Масалан, *латинский-латинизировать*¹.

II. Сифатлардан *-лаштир* аффикси ёрдамида ясалган феъллар нарсаларнинг ясовчи асосдан англашилган белги, хусусият, ҳолат кабиларга эга қилиш, шундай белги, хусусият, ҳолатни юзага келтириш маъносини билдиради: *ҳарбийлаштирмоқ, типиклаштирмоқ, стабиллаштирмоқ, соғломлаштирмоқ, сохталаштирмоқ, расмийлаштирмоқ, ободонлаштирмоқ* ва б.

-лаштир аффикси ёрдамида ясалувчи феълларнинг хусусиятлари ҳақида гапирганда шуни алоҳида таъкидлаш керак бўладики, бу феъллар асосан мажҳул даража формасида ва *-(и)ш* аффиксли иш оти формасида қўлланади: «Средаэлектросетстрой»нинг Г. Хусеинов раҳбарлигидаги *механизациялаштирилган* колоннаси Қоратовдаги Говур қалъасининг шарқий томонида, Оқтов қишлоғига яқин жойда янги электр линияси ўтказиш ишлари билан шуғулланарди («С. Ўзб.»).

-лаштир аффикси билан ясалувчи феълнинг *-(и)ш* аффиксли иш оти формасида (*колхозлаштириш* каби) қўлланиши алоҳида изоҳ талаб этмайди. Чунки ҳар қандай феъл шу формада қўллана олади. Бу тип феълларнинг асосан мажҳул нисбат формасида қўлланиши эса, улар билдирадиган ҳаракатнинг одатда бир киши томонидан бажариладиган ҳаракат бўлмаслигида бўлса керак.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўриб ўтилган феъл ясовчилардан бошқа бир қатор аффикслар борки, улар ҳозирги вақтда янги феъл (феъллар) ясамайди, ўз

¹ Қ а р а н г: Грамматика современного русского литературного языка, «Наука», М., 1970, 237- бет.

функциясини тўхтатган. Ҳозирги ўзбек тилида улар ёрдамида ясалган саноқли миқдордаги феъллар бор, холос.

-(а)й. Бу аффикс ёрдамида сифат ва равишлардан феъл ясалган. Отдан феъл ясаши фақат *куч сўзида (кучай)* учрайди. Бу типдаги феъллар асосдан англашилган белги-ҳолатга, миқдорга ўтиш маъносини билдиради: *қораймоқ, олаймоқ, зўраймоқ, соғаймоқ, кексаймоқ, кенгаймоқ, кучаймоқ, озаймоқ, кўпаймоқ* каби.

-(а)р. Бу аффикс уч-тўртта сифатдангина феъл ясаган. Бу феъллар **-(а)й** аффикси ёрдамида ясалган феъллар билан бир типдадир, яъни буларда ҳам асосдан англашилган белги-ҳолатнинг юз бериши ифодаланади: *кўкармоқ, оқармоқ, эскирмоқ, қисқармоқ* каби.

-(а)й ва **-(а)р** аффиксларининг бир типдаги феъл ясаши табиий. Чунки **-й** аффикси **-р** аффиксидан келиб чиққан: $p > й$: сарғармоқ $>$ сарғаймоқ.

-и. Икки-уч сўздан феъл ясаган: *бойи, тинчи, чанги* каби.

-сира. Бу аффикс баъзи отлар ва *сен, сиз* олмошидан феъл ясаган. Отлардан ясалган феъллар асосдан англашилган нарсага эҳтиёж, шуни истап, ҳис этиш маъносини билдиради: *сувсирамоқ, қонсирамоқ, тузсирамоқ, бегонасирамоқ, гумонсирамоқ, хавфсирамоқ, ҳадиссирамоқ* каби. *Сен, сиз* олмошидан ясалган феълда «сеп», «сиз» деб гапириш ифодаланади: *сенсирамоқ, сизсирамоқ*.

-илла. Бу аффикс тақлид сўзлардан феъл ясаган. Бу типдаги феъллар тақлид сўз (асос) билдирган товуш ёки образнинг юз беришини англатади: *тўқилламоқ, чийилламоқ, қарсилламоқ, ғийқилламоқ, ликилламоқ, ялтилламоқ, қилтилламоқ* каби.

-ира. Уч-тўртта тақлид сўздан феъл ясаган. Бу феъллар **-илла** аффикси ёрдамида ясалган феъллар билан бир типдадир: *ялтирамоқ, ҳилтирамоқ, сирқирамоқ* каби.

-а. Уч-тўртта товушга тақлид сўздан феъл ясаган. Бу феъл асосдан англашилган товушнинг юз беришини билдиради: *гулдурамоқ, қалдирамоқ, шалдирамоқ* каби.

Ҳозирги ўзбек тилида яна шундай феъллар борки, улар морфемаларга ажралади, уларнинг сўз ясаши асоси ва ясовчи аффикси аниқ кўришиб туради. Лекин бундай феъллар таркибидаги аффикслар бир-икки сўз таркибида учрайди. Баъзилари эса, кўпроқ феъллар

гаркибида қўллангани билан бир хил сўз ясалиши маъносига эга бўлмайди — сўз (фёъл) ясалишининг маълум бир типини ҳосил қилмайди. Бинобарин, бу фёъллар ҳозирги (синхрон) сўз ясалишининг объекти бўла олмайди: *гивирсимоқ, гарангсимоқ, ичикмоқ, кечикмоқ, кўзикмоқ, димикмоқ, намиқмоқ* ва б.

РАВИШ ЯСАЛИШИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида равиш ясалишининг асосий усули аффиксация усулидир. Лекин равиш ясовчи аффикслар у қадар кўп эмас. Шунингдек, равиш ясовчи актив аффикслар ёрдамида ҳосил бўлган равишлар ҳам кўп миқдорда эмас. Ҳозирги ўзбек тилида равиш ясовчи маҳсулли аффикслар, яъни сўз ясаш функцияси тўхтамаган аффикслар деб, *-ча, -часига, -ларча, -лаб* аффиксларини кўрсатиш мумкин.

-ча. Бу аффикс фёълдан бошқа деярли барча мустақил сўз туркумларга оид лексемалардан равиш ясади. Лекин, биринчидан, унинг ёрдамида ясалган равишлар кўп эмас. Иккинчидан, бу аффикс ёрдамида равиш ясалиши маълум системани ташкил этмайди. Масалан, у от ва сифатдан равиш ясади: *заррача, айёрча* каби. Лекин *-ча* аффикси от ёки сифатнинг маълум бир лексик-семантик туридан умумий сўз ясалиш маъносига эга бўлган, сўз ясалишининг маълум типини ҳосил қилувчи равишлар ясамайди. Бир туркумга оид лексемалардан ясалган равишлар ҳам турли лексик-семантик турга оид бўлади: *яширинча* (тарз равиши), *бутунича* (миқдор-даража равиши). Ҳатто, бир лексик-семантик турга оид равишлар ҳам бир хил сўз ясалиши маъносига эга бўлмайди. Масалан, *айёрча, яширинча* сўзлари тарз равишидир. Лекин булар бир хил сўз ясалиши маъносига эга эмас: *айёрча* «айёрга хос тусда»; *яширинча* «яширин ҳолда». Қуйидаги мисолда яна бошқача маъно: *Собировнинг қилгиликни қилиб, колхозни ташлаб кетиши устида узок тўхтади ва бунга ҳам большевикча баҳо бериб ўтади* (А. Қодирий).

-ча аффикси, иштирокида иккита қўшма аффикс ҳосил бўлган: *-часига* ва *-ларча*. Бу аффикслар ёрдамида ясалган равишлар, *-ча* аффикси билан ясалган равишлардан фарқли ҳолда, аниқ сўз ясалиш маъносига эга. Бинобарин, бу равишлар сўз (равиш) ясалишининг маълум типларини ҳосил қилади.

-часига. Бу аффикс асосан шахс билдирадиган отларга қўшилиб, ҳаракат-ҳолатнинг асосдан англашилган шахс ёки нарсага хос тарзда, шунга хос усул билан бажарилишини билдирувчи равиш ясади: *йигитчасига, мардчасига, деҳқончасига, чапанчасига, тенгакчасига* каби: *Тор участкада ёриб ўтиб, муҳим йўлга сакрамоққа жинничасига интилган душманни ҳар қандай йўл билан... улоқтириб ташлаш керак эди* (Ойбек).

-часига аффикси ёрдамида ясалган равишлар оз миқдорда. Лекин бу аффикс сўз ясаш вазифасини тўхтатган деб бўлмайди. Қуйидаги мисолларга эътибор беринг: *КПСС Марказий Комитетининг июнь Иленими масалани айни шу тарзда ленинчасига қўймоқда* («С. Ўзб.»). *...кўпгина районларнинг анчагина хўжаликлари пахтакорлари аъло даражада, коммунистчасига шиламоқдалар* («С. Ўзб.»). *Ишчилар синфи бунга социал офатларнинг асосий айбдори бўлмиш йирик капиталга қарши курашни кучайтириш билан пролетарчасига жавоб бермоқда* («КПСС XXV съезди материаллари»).

-ларча. Ҳозирги ўзбек адабий тилида равиш ясовчилар ичида энг активи деб **-ларча** аффиксини келтириш мумкин. Бу аффикс кўплик кўрсаткичи **-лар** билан **-ча** аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган. Шу сабабли, **-ларча** аффикси ёрдамида ясалган равишларда **-лар** аффиксига хос маъно сезилиб туради.

1. **-ларча** аффикси асосан баъзи отлардан, аниқроқ шахс билдирувчи отлардан ва белги билдирувчи сўздан равиш ясади. Бу типдаги равишлар бошқа ҳақатнинг ёки белгининг белгисини асосдан англашилган нарса-предметнинг ҳаракатига, белгисига қийёслай ўхшашлигини, шу каби эканини билдиради: *отала, ғамхўрлик қилмоқ, қардошларча ёрдам* каби. **-ла,** аффикси белги билдирувчи сўзлардан ҳам равишлар ясаса-да, лекин, биринчидан, бундай сўзлар фақат шахсга хос белги, хусусиятни ифодаловчи лексема бўлади. Иккинчидан, улар белги ифодаловчи (яъни сифат) тарзида эмас, балки шу белги, хусусият эгасини билдирувчи асос сифатида — предметлик (от) маъносига қатнашади: *дўстларча, биродарларча, ёвузларча, ваҳшийларча, телбаларча, сурбетларча* каби. Аслида, бу аффиксни русча сифат ва равишларни калька йўли билан ўзлаштириш процессида шаклланди ва равиш ясовчи аффиксга айланди дейиш мумкин.

-ларча аффикси ҳаракатнинг белгисини, белгининг

белгисини, шунингдек, предметнинг белгисини билдирувчи сўз ясайди: *Сиз дунёда нимани севасиз, капитан? — деб сўради генерал жиддий, лекин қаордонларча* (Ойбек). *«Тагин нима саволинг бор?» дегандай, Пронинга сурбетларча ўқрайиб қаради* (Х. Ғулом). *Беш йилликни зарбдорларча яқунлайлик* («С. Ўзб.»). Унинг сўзлари *болаларча содда, самимий, лекин аниқ ва равшан эди* (Ойбек). Айрим ҳолларда майда темаларга, турмушни натуралистик тарзда тасвирлашга, *мешчанларча* бачкана эҳтирослар дунёсига берилиши тенденцияси кўриниб қолмоқда («С. Ўзб.»). Бу — ошкора бўлса ҳам, аммо *сурбетларча* сиёсатдир («С. Ўзб.»).

-ларча аффикси ҳар қандай предметнинг эмас, балки мазмунида ҳолат, ҳаракат сезилиб турадиган отлар билдирадиган нарсанинг белгисини ифодалаш учун қўлланади: *Аскарлар билан офицерлар орасида оўстларча муомала...* («Қ. Ўзб.»). *Қабул маросими самимий, ўртоқларча* вазиятда ўтди («С. Ўзб.»). *Қардошларча ҳамжорлик...* («С. Ўзб.»).

2. -ларча аффикси баъзи саноқ сонларга ва *ой, йил, аср* каби айрим вақт билдирувчи сўзларга қўшилиб, предмет ёки ҳаракатнинг асосдан англашилган миқдор ёки вақт нуқтаи назаридан бўлган белгисини билдирувчи равишлар ясайди. -ларча аффиксининг бу вазифаси ҳам ўзбек тилидаги янги ҳодиса сифатида қаралиши мумкин: *Мингларча чақирим шимолга юр, мингларча чақирим жанубга юр — одам салтанатидасан... тарихимиз бундай санъаткорларни юзлаб санайдир* («Инқилоб»). *Унинг ҳозирги обрўи ҳатто йилларча шоирлик номи билан юрган Кенжада ҳам йўқ эди* (А. Қаҳҳор). *Асрларча чўзилган бу ғафлат кечасига...* («Инқилоб»). *Нега ҳар куни ишдан қайтганида қизчасини кўтариб, соатларча эркалатмади?* (Ойбек).

-лаб. Бу аффикс миқдор, ҳажм-ўлчов, вақтни билдирувчи сўзлардан равиш ясайди: *ойлаб, метрлаб, граммлаб* каби.

Вақт бирликларини билдирувчи сўзларга қўшилганда ҳаракатнинг асосдан англашилган вақтда, шу вақт давомида бажарилишини билдирувчи равиш ясайди: *азонлаб* (уйғотди), *йиллаб* (кўришмадилар) каби.

Миқдор, ўлчов бирликларини англатувчи сўзларга қўшилганда ҳаракатнинг асос билдирган ўлчов-миқдор билан бажарилишини билдирувчи равишлар ясалади: *килолаб, тонналаб, метрлаб, қаричлаб, пақирлаб* каби.

-чанг. Бу аффикс кийим-бош билдирувчи айрим сўзларга қўшилиб, шахснинг фақат асосдан англашилган кийимда эканлик ҳолатини, шундай ҳолатда бирор ҳаракатни бажаришни билдирувчи равиш ясади: *кавушчанг, маҳсичанг, кўйлакчанг, майкачанг* каби.

Юқорида келтирилган равиш ясовчилардан ташқари, яна бир қатор аффикслар борки, улар ёрдамида ясалган равишлар оз ёки кўп миқдорда бўлишидан қатъи назар, ҳозирги тилда янги равиш (ёки равишлар) ясамайди яъни улар сўз ясаш функциясини тўхтатган.

-сига/-ига. Бу аффикс учинчи шахс эгалик формаси кўрсаткичи (*-и/-си*) ва жўналиш келишиги кўрсаткичи (*-га*) аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир.

У билан ясалган равишлар жуда кам миқдорда. Бу типдаги равишлар ҳаракат-ҳолатнинг асосдан англашилган усулда бажарилишини билдиради: *ёпласига, ёнламасига, сидирғасига, ялписига* каби.

-она. Бу аффикс ёрдамида ясалган равишлар ҳаракат-ҳолатнинг асос билдирган маънодаги тарзда бажарилишини билдиради: *моҳирона* (бажармоқ), *алпона* (қадам ташламоқ), *холисона* (хизмат қилмоқ) каби. Бу аффикс асосан шахс билдирувчи ёки шахсга хос белгил хусусиятни англатувчи равиш ясаган.

-она аффикси ёрдамида ясалган равишлар маъно жиҳатдан *-ларча* аффиксининг биринчи пунктда келтирилган равишларга жуда яқин. Улар асосан шахсга оид ҳаракат-ҳолатнинг белгисини билдиради. Қиёсланг: *қаҳрамонона жанг қилмоқ — қаҳрамонларча жанг қилмоқ, дўстларча ёрдам бермоқ — дўстона ёрдам бермоқ*. Лекин, биринчидан, *-она* аффикси ёрдамида янги равишлар ясалиши кузатилмайди, *-ларча* аффикси эса сўз ясаш функциясини тўхтатган эмас. Иккинчидан, *-ларча* аффикси билан ясалган равишларда *-лар* кўрсаткичига хос хусусият сезилади, яъни буларда кўплик, умумлаштириш оттенкаси, шунингдек, шахс тушунчаси сезилиб туради. *-она* аффикси билан ясалган равишларда эса бундай оттенка, айниқса, кўплик, умумлаштириш оттенкаси йўқ. Қиёсланг: *дўстларча — дўстона, мардларча — мардона, ваҳшийларча — ваҳшиёна*.

-ан. Бу аффикс ёрдамида ясалган равишлар санокли миқдорда: *мажбуран, тахминан, жавобан, хаёлан* каби. Бу равишлар ягона сўз ясалиш маъносига эга эмас,

яъни равиш ясалишининг бирон-бир типини ҳосил қилмайди. Қиёсланг: *тасодифан — виждонан — мазмунан.*

Кўриб ўтилган равиш ясовчилардан ташқари яна баъзи аффикслар борки, улар бир-икки равиш таркибидагина учрайди: ...*баъзан арзимаган нарсага, бутунлай сабабсиз жаҳл қилди* (Ойбек). *Наҳот бир сўз айтмай, бу совуқ гўрда тириклайин қолдириб кетар?* (О. Ёқубов). *У суҳбат чоғида ўзинингми, ўзганингми шеърларидан ёдаки парчалар ўқиб мисоллар келтирар... баҳслашар ади* (Х. Қодирий).

КОМПОЗИЦИЯ УСУЛИ БИЛАН СЎЗ ЯСАЛИШИ

Композиция усули билан қўшма сўз ясалиши маълум. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида сўз ясалишининг композиция усулига бағишланган махсус иш йўқ. Лекин қўшма сўзлар бўйича эса қўшлаб ишлар қилинди.

Ўзбек тили сўз ясалишига оид ишларда композиция усули билан сўз ясалиши деганда умуман қўшма сўзлар, қўшма сўзлар деганда эса композиция усули билан сўз ясалиши назарда тутилади. Лекин қўшма сўзларнинг ҳаммаси композиция усули билан ҳосил қилинган сўзлар эмас, бинобарин, барча қўшма сўзлар композиция усули билан сўз ясалишининг объекти бўлавермайди. Демак, қўшма сўзларнинг қандай турлари синхрон (ҳозирги) сўз ясалишига оидлигини, сўз ясалишининг қандай усулига мансублигини аниқ фарқлаб олиш керак бўлади.

Сўз ясалиш усуллари ҳақида гапирилганда ўзбек тилида синтактик-лексик усул (лексикализация усули) билан сўз ясалиши борлиги, бу усул билан қўшма сўзлар ҳосил бўлиши, лекин бу усул диахрон сўз ясалишига оидлиги айтилди. Ўз-ўзидан, бундай қўшма сўзлар ҳозирги сўз ясалишининг (шунингдек, композиция усули билан сўз ясалишининг) объекти бўла олмайди.

Сўз бирикмасига аффикс қўшиш билан ҳосил қилинган сўзларда ҳам ҳозирги тилда мустақил маънога эга бўлган, мустақил сўз сифатида қўллана оладиган бирдан ортиқ компонент бўлади. Шунга кўра, улар ҳам қўшма сўз деб қаралади: *темирйўлчи* (<темир йўл+чи), *беш йиллик* (<беш йил+лик) каби. Демак, буларнинг қўшма сўзлиги морфем структурасига кўрадир. Сўз ясалиши нуқтаи назаридан эса улар аффиксация усули

билан сўз ясалиши ҳисобланади — аффиксация усули билан сўз ясалиши баҳсининг объекти ҳисобланади.

Маълум бўладики, у ёки бу сўз (лексема)нинг қўшма сўз деб қаралиши уларнинг морфем структурасидаги компонентларнинг (морфемаларнинг) хусусиятига кўрадир, яъни таркибида бирдан ортиқ мустақил лексик маъно ифодалай оладиган бирлик бўлган ҳар қандай сўз қўшма сўз ҳисобланишига кўрадир. Бундай сўзлар эса ҳосил бўлишига, ясаллиш йўлига кўра сўз ясалиш усулининг тамомила бошқа-бошқа усулларига мансуб бўлиши мумкин. Шундай экан, композиция усули билан сўз ясалиши деганда умуман қўшма сўз ясалишини тушуниш ва қўшма сўз ҳосил бўлиши деганда фақат композиция усули билан сўз ясалишини назарда тутиш тўғри бўлмайди. Композиция усули билан сўз ясаш деганда ҳозирги ўзбек тилида мустақил сўз сифатида қўллаша оладиган бирдан ортиқ бирликни қўшиш билан сўз ясалиши тушунилиши керак.

Композиция усули билан ясалган қўшма сўзлар ҳозирги ўзбек тилида анчагина миқдори ташкил этади. Шу билан бирга композиция усулида янги-янги сўзлар ясалиши ҳозир ҳам давом этапти. Ана шу икки фактор асосида бўлса керак, ҳозирги ўзбек тилидаги сўз ясалиш усуллари ҳақида гап борганида композиция усули сўз ясалишининг актив, маҳсулдор усули сифатида таърифланади. Лекин композиция усулининг активлик, маҳсулдорлик даражасини белгилашда бу усул билан ясалган қўшма сўзларнинг миқдори эмас, балки мазкур усулнинг ҳозирги ўзбек адабий тили сўз ясалиш системасида тутган ўрни, ҳозирги сўз ясалишида иштироки, иш кўриш даражаси асосга олиниши керак бўлади.

Ишнинг «Умумий маълумот» қисмида кўриб ўтдикки, ясама сўзнинг структураси (сўз ясалиш структураси) сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи формантдан иборат бўлади. Ана шундай структурали сўзлар эса ясалиш маъносига эга бўлади ва умумий сўз ясалиш маъноси асосида сўз яслиш типлари белгиланади. Композиция усули билан ҳосил қилинган қўшма сўзларнинг ҳаммаси ҳам шундай структурага (сўз ясалиш асоси ва ясовчи формантдан иборат структурага) эга бўлавермайди. Бу жиҳатдан композиция усули билан ясалган қўшма сўзларнинг икки турини фарқлаш мумкин: 1) компонентларидан бири сўз ясаш вазифасига эга бўлган қўшма сўзлар; 2) бундай вазифали компонентга эга бўлмаган қўшма сўзлар

1. Биринчи типдаги қўшма сўзларда унинг бир компоненти бир неча қўшма сўзнинг ясалишида иштирок этади ва ҳаммасида бир хил маъно билан қатнашади. Мас., *ишбай, кунбай, донабай* қўшма сўзларидаги *бай* компоненти шундай хусусиятга эга. Бу қўшма сўзларнинг ҳаммаси бир умумий сўз ясалиш маъносига эга, шу умумий сўз ясалиш маъноси асосида улар сўз ясалишининг бир типини ҳосил қилади. Демак, бу қўшма сўзларнинг *бай* компоненти сўз ясовчи аффикс ва аффиксоидга хос вазифа бажаради. У қўшилган компонент аса сўз ясалишига асос бўлувчи қисм (ясовчи асос) вазифасида бўлади. Худди ана шундай структурали қўшма сўзларгина ясама сўзга хос барча белгиларга эга бўлади ва шундай қўшма сўзларгина ҳақиқий маънода ҳозирги (сихрон) сўз ясалишининг объекти бўла олади. Композиция усули билан сўз ясалишидаги активлик, маҳсулдорлик ҳодисасини ҳам шундай структурали қўшма сўзлар ясалишида кузатиш мумкин.

Сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи формант каби структурага эга бўлган қўшма сўзларда ясовчи формант функциясида фақат иккинчи компонент эмас, шунингдек, биринчи компонент ҳам бўлиши мумкин. Мас., *камҳосил, камгап, камдаромад, камчиқим; умумхалқ, умумшаҳар, умумкоманда* ва б.

Мустақил маънога эга бўлган ва мустақил ҳолда қўллана оладиган айрим сўзлар композиция усули билан ҳосил қилинган бирдан ортиқ қўшма сўзларнинг компоненти бўлиб келиши, лекин бу қўшма сўзларнинг барчасида бир хил маъно билан қатнашмаслиги мумкин. Мас., *итбалиқ, итбурун, итузум, итқовун* қўшма отларидаги *ит* компоненти; *қорақурт, қорамол, қорасон* қўшма отларидаги *қора* компоненти бир хил маъно билан қатнашаётгани йўқ. *Ўз-ўзидан, ит* ва *қора* компонентлари шу қўшма сўзларда сўз ясовчи формантга хос сўз ясалиш маъносига эга эмас. Шундай экан, бу қўшма сўзлар ясовчи асос ва ясовчи формантдан иборат структурага эга эмас. Демак, улар композиция усули билан ясалувчи биринчи типдаги қўшма сўзлар қаторига кирмайди.

2. Композиция усули билан ясалган қўшма сўзларнинг кўпчилик қисми ясовчи асос ва ясовчи формантдан иборат структурага эга бўлмайди. Мас., *ерғўла, қўйтикан, диллор, довурак, очкўз* қўшма сўзларининг бирон компонентини ясовчи асос ёки ясовчи формант ҳисоб-

лаб бўлмайди. Бундай қўшма сўзлар шахс ёки нарсаларнинг бирон жиҳатдан бўлган белгисига нисбат бериш йўли билан ҳосил қилинади. Шунинг учун ҳам бу турдаги қўшма сўзларнинг қандай, нимага кўра ясалганлиги улардан ҳар бирининг ўз доирасида изоҳланади. Қиёсланг: *белбоғ, карнайгул, отқулоқ, ёқавайрон, итфеъл* ва б. Бундай қўшма сўзларнинг ҳосил қилинишида нисбат бериладиган нарса, асосга олинadиган белги турлича бўлиши мумкин. Мас., *тоғолча, чўлбақа, қашқаргул, тоғрайҳон, маккажўхори* каби қўшма сўзлар жой (макон)га мансублик белгиси асосида ҳосил қилинган; *духобагул, шойигул, капалакгул, карнайгул, канақунжут, ойболта, садарайҳон* каби қўшма сўзлар иккинчи компоненти билдирган нарсанинг бошқа бир нарсага ташқи ўхшашлик белгиси асосида ҳосил қилинган. Бундай қўшма сўзлар таркибида улар билдирadиган нарсани ифодаловчи сўз қатнашмаслиги мумкин. Мас., *бўриқалла, қизилуруғ* (қовун турлари), *каттақўрғон, келинбармоқ* (узум турлари), *итоғиз* (гул тури), *отқулоқ, қирқбўғин* (ўт турлари) каби қўшма отлар ҳам нарса-предметнинг шу сўзлар билдирган нарсага ўхшашлик, эгалик белгиси асосида ҳосил қилинган; *ошрайҳон, кирсовун, киртоғора, қийматахта* каби қўшма отлар нарса-предметнинг вазифасига кўра, шу белгиси асосида ҳосил қилинган ва ҳ. к. Қўшма сўзларнинг маълум нарсага, белгига нисбат бериш асосида ҳосил қилинишини қўшма сифатларда ҳам кўриш мумкин. Мас., *очкўз, хумқалла, кўкнорихаёл* ва б.

Нимага нисбат берилишига, қандай белги асосга олинishiга кўра композиция усули билан ясалган қўшма сўзлар, юқорида кўриб ўтилганидек, маълум умумийликларга эга бўлса ҳам, лекин уларга нисбатан сўз ясалиш структураси, сўз ясалиш маъноси қабилар ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Бундай қўшма сўзларнинг ясалишида маълум бир белги асос бўлса (асосга олинса) ҳам, лекин бу умумий белги шу қўшма сўзларни структура ёки маъносига кўра бир турга бирлаштира олмайди. Мас., *ерёнғоқ, ерари* қўшма сўзлари ёнғоқ ва арининг бирор жиҳатдан ерга муносабати (ер остида битиши, ер остига ин қўйиши) асосида ҳосил қилинган. Лекин *ер* компонентининг ўзи шу қўшма сўзларни ясовчи, шу қўшма сўзлар маъносини шакллантирувчи компонент бўла олмайди, яна ҳам аниқроқ айтганда, *ерёнғоқ, ерари* қўшма сўзларининг маъносини компо-

нентлари маъноси билангина асослаб (мотивлаб) бўлмайди. *Кирсовун*, *киртоғора* қўшма сўзлари совун ва тоғоранинг вазифаси (нимага мўлжаллангани) асосида ҳосил қилинган. Лекин бу сўзларнинг маъносини ҳам компонентлари маъноси билангина асослаб (мотивлаб) бўлмайди. Айнан бир сўз композиция усули билан ясалган бундай типдаги қўшма сўзлардан бир нечаси таркибида қўлланиши (унинг компоненти бўлиб келиши) мумкин. Лекин шунда ҳам бу компонент сўз ясалиш асоси ёки формант вазифасида бўла олмайди. Мас., *тоғрайҳон*, *садарайҳон*, *ошрайҳон* қўшма сўзлари райҳоннинг турли белгилари асосида ҳосил қилинган. Лекин бу сўзларнинг компонентлари ҳам ясовчи асос ёки формантга хос вазифага эга эмас. Шу тўғрисида ҳам мазкур қўшма сўзлар маъносини компонентлари маъноси билангина асослаб бўлмайди. Бу қўшма сўзларнинг маъноси яна бошқа сўзлар билан бирга (шу сўзлар маъносини ҳам қўшиб) асосланилади (мотивланади): *тоғрайҳон* — тоғда ўсадиган райҳон, *садарайҳон* — сада шаклида ўсадиган райҳон, *ошрайҳон* — ош (овқат) га ишлатиладиган райҳон.

Композиция усули билан ҳосил қилинган қўшма сўзларнинг айримларида нисбат берилаётган нарса, белги ва ш. к. бир неча қўшма сўз учун умумий бўлмай, айнан бир қўшма сўзнинг ўзига хос бўлиши мумкин. Мас., *карнайгул*, *капалакгул*, *итоғиз* қўшма сўзлари ўхшашлик белгиси асосида ясалаётган бўлса, вақтга нисбат берилиши асосида ясалиш фақат *намозшомгул* қўшма сўзида учрайди. Яна бир қатор қўшма сўзларда нисбат берилаётган, қўшма сўз ясалишида асосга олинмаган нарса, белги конкрет бўлмаслиги (жой, ўхшашлик, вақт кабилар бўлмаслиги) мумкин. Уларнинг ясалишида нима асос бўлганлиги ҳар бир қўшма сўзнинг ўз доирасида изоҳ қилинади. Мас., *гурскетди* (қовун тури), *қўйгикан*, *оқпадар*, *лайлакқор* кабилар.

Композиция усули билан ясалган ва кўриб ўтилган хусусиятга қўшма сўзларнинг айримлари ташқи кўринишидан сўз бирикмаси ёки гапга ўхшайди, ҳатто айнан сўз бирикмаси ёки гап шаклида бўлади. Шунга кўра, улар сўз бирикмаси ёки гапдан келиб чиққандек, синтактик-лексик усул билан ясалгандек кўринади: *ноғорачўп*, *молқўра*, *чумолибел*, *ғўштқўйди*, *иликузилди*, *уртўқмоқ* кабилар. Лекин бундай қўшма сўзлар ҳам бирон нарсага нисбат бериш асосида ёки маълум бир белги

асосида композиция усули билан ясалган қўшма сўзлардир. Қўйидаги мисоллардаги қўшма сўзлар ҳам сўз бирикмаси ёки гап шаклида бўлса-да, композиция усули билан ясалган қўшма сўзлардир: *Уйнинг шамолпана жойида чорпоя бор эди* (П. Қодиров). *Уйлар жуда шаҳарформа-куя* (П. Қодиров). *Тўп-тўп қилиб боғланган отлар бўйнида емпўреалари* илинган (Ш. Холмирзаев). *Аммо тезфаҳм, мулоҳазали эди* (Ш. Холмирзаев). ...*бўм-бўш трамвайда уйга қайтаётиб тепакал* инструкторнинг маърузасини хотирлар экан (Х. Султонов). *Бастакорлар юрар ёқачоқ, тажани* (О. Матчон). *Чанқоқ-босди ичимликлар* («С. Ўзб.»). *О, жинси, жинси! Такамўйлов йигитларнинг жони* («Т. оқш.»).

Хуллас, композиция усули билан ҳосил бўлган иккинчи типдаги қўшма сўзлар ҳам ўзбек тилида анчагина ва бу сўзлар маълум бир белги, принцип асосида ҳосил қилинади. Бироқ улар, кўриб ўтилганидек, ясовчи асос ва ясовчи формантдан иборат сўз ясалиш структурасига, сўз ясалиш мотивациясига, пунингдек, сўз ясалиш маъносига эга бўлмайди. Сўз ясалиш маъноси бўлмаган ҳолда эса сўз ясалиш типى (типлари) ҳақида ҳам гапириб бўлмайди. Шундай экан, бу турдаги қўшма сўзлар, ҳақиқий маънода, ҳозирги ўзбек тили сўз ясалишининг объекти ҳам бўла олмайди. Умуман, бундай қўшма сўзлар ясалиши актив, сермахсул ҳам эмас.

ОТ ЯСАЛИШИ

Композиция усули билан ясалган, ясовчи асос ва формант каби компонентга эга бўлган қўшма отларнинг уч хил типى бор. Буларда *обод*, *тепа*, *поя* сўзлари формант вазифасида қўлланади.

обод. Жой номлари (атоқли отлар) ясайди: *Халқобод*, *Янгиобод*, *Советобод* каби.

тепа. Бу ҳам жой номлари (атоқли отлар) ясайди: *Қўрғонтепа*, *Оқтепа*, *Култепа* ва б.

поя. Асосдан ангишилган нарса етиштирилган, шу нарса ишғол этган жой (объект) ни билдирувчи қўшма от ясайди: *шолипоя*, *бедапоя*, *жўхориноя* каби.

Композиция усули билан ясалган, лекин ясовчи асос ва формантдан иборат структурага эга бўлмаган қўшма отлар юқорида кўрилган типдаги қўшма отларга нисба-

тап кўпроқ миқдорда. Бундай қўшма отлар бирон нарса ёки белгига нисбат бериш асосида ҳосил қилинади. Нисбат бериладиган нарса ёки белги турлича бўлади. Қуйидаги қўшма отларга эътибор беринг: *туяқуш, яла-лоққуш, тентакқуш, мирзоқуш; қизилиштон, оқуруғ, қирқбўғин, мингоёқ; қўқонгул, чўлбақа, тоғолча, сувилон* ва б. Гап моделидаги *қорёғди, кирювди, келингушиди* каби маросим номлари, *Ёрилтош, Ургўқмоқ, Очилдастур-хон* каби эртақ номлари ҳам композиция усули билан ясалган қўшма отлардир.

СИФАТ ЯСАЛИШИ

Композиция усули билан ясалган қўшма сифатлар ҳам компонентларининг ўзаро семантик муносабатиға кўра икки турлидир, яъни ясовчи асос ва формантдан иборат структурали қўшма сифатлар ва бундай структурага эга бўлмаган қўшма сифатлар. Кейинги типдаги қўшма сифатлар оз миқдорда бўлиб, уларнинг қандай, нимага асосланиб ҳосил қилингани ҳар бир қўшма сифатнинг ўз доирасида изоҳланади. Мас., *хумкалла, оёқяланг, кўкнориҳаёл, ҳозиржавоб* қўшма сифатларнинг ясалишига эътибор беринг.

Ясовчи асос ва формантдан иборат структурали қўшма сифат типлари қўшма сифат ясалишида асосий ўринни ташкил этади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *кам, ранг, талаб* каби бир қатор сўзлар маълум лексик-семантик турдаги сўзларга қўшилиб, қўшма сифат ясаш учун хизмат қилади — сўз ясовчи формант функциясини бажаради. Булар қуйидагилар:

кам. Айрим от-лексемаларга бирикиб, шу от билдирган нарсанинг миқдори, ўлчами нормага нисбатан кам даражада эканини билдирадиган сифат ясади: *камдаромад, камчиқим, камгап* каби: *Ана шундай ишлардан бири хўжаликни чет, камҳосил* ерларида қилинаётур («С. Ўзб.»). *Тошкентнинг камқатнов* ерларидан бирига бурилиб, икки қаватли фиштин иморат қаршисида тўхтадик (II. Қодиров).

Бу типдаги сифатлар *сер-* аффикси билан ясалган сифатларнинг антоними ҳисобланади: *камқатнов — серқатнов, камҳосил — серҳосил* каби.

ранг. Отларга қўшилиб шу отлар билдирган нарсага хос рангни билдирадиган сифат ясади: *буғдой ранг, жигар ранг, лола ранг, кул ранг* каби.

сифат. Отларга қўшилиб, шахс ёки нарсанинг асосдан англашилган нарсага ўхшаш кўриниш (тус) га эғалигини (шундай белгини) билдирадиган сифат ясаydi: *дарвешсифат, девсифат, одамсифат* каби.

Тахлит, монанд, форма каби сўзлар билан ясалган саноқли миқдордаги сифатлар ҳам шу типдаги сифатларга жуда яқин: *Аслида унинг оти қирчанги, хачирмонанд бир жонзот эди* (Ш. Холмирзаев). *Уйлар жуда шаҳар-форма-ку, ая* (П. Ҳодиров).

боп. Асосдан англашилган нарса учун жуда муносиб (мувофиқ) эканликни билдирувчи сифатлар ясаydi: *қийшбоп* (кийим), *паловбоп* (гуруч), *қурилмишбоп* (материал) каби: *Гўдакнинг онаси — Мунавварбиби дарчадан тўкилаётган хирагина ёруғда эрининг бўз кўйлагидан болабоп кўйлакча тикарди* (О. Мухторов). *Ана шу озуқа бирлигининг бешдан бир қисми ембоп дондан иборат бўлиши керак* («С. Ўзб.»).

талаб. Асосдан англашилган нарсага талаб-эҳтиёж (истак) борлик белгисини билдирувчи сифатлар ясаydi: *сувталаб, адолатталаб, эркталаб* каби: *Таҳлил давомида муҳим эътиборталаб масалалардан бири боғловчисиз кўшма гапларнинг классификацияси ва унга асос бўлган принциплардир* (Т. Ҳудратов, Т. Нафасов). *Сайлихон учун Соттихон илгари мурғак, ҳимояталаб сингил эди* (С. Анорбоев).

умум. Асосдан англашилган нарсага бутунича оид, умумий бўлган белгини билдирувчи сифат ясаydi: *умумшаҳар, умумармия, умумадабий, умумхалқ, умумдавлат* каби. Бу типдаги қўшма сифатлар рус тилидан *общегородской общелитературный* типдаги қўшма сўзлар-калька йўли билан ўзлаштириш процессида юзага келди.

Юқоридагилардан ташқари, саноқли қўшма сифатларнинг ясалишида бир хил сўз ясалиш маъноси билан, сўз ясовчи формант каби қўлланувчи *мижоз, нусха, табиат* сўзлари ҳам бор: *қушмижоз, итмижоз; бодомнусаха,*

андижоннусаха; ногиктабиат, энгилтабиат каби.

ФЕЪЛ ЯСАЛИШИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида маъно ва вазифаси жиҳатидан тенг бўлган компонентлардан композиция усули билан ясалган қўшма феъллар жуда кам: *соғиб олмоқ, олиб келмоқ, бориб келмоқ* каби. Лекин *қил, эт*

(айла) ва бўл феъллари ёрдамида ясалган қўшма феъллар жуда кўп миқдорни ташкил этади. Бундай қўшма феъллар таркибида қил, эт (айла) ва бўл феъллари сўз ясовчи (ясовчи формант) функциясида бўлади, улар ёрдамида ҳосил бўлган феълларга хос сўз ясалиш маъноси ана шу қил, эт, бўл феълига оид бўлади (айла феълининг бу вазифада қўлланиши эски услубга хос текстларда, шеърӣ асарларда учрайди: қабул айла, ёд айла, баён айла каби).

қил. Бу феъл асосан от, сифат, ундов ва тақлид сўзлардан феъл ясади. Унинг ёрдамида ясалган феъллар сўз ясалиши асосининг қандай сўз туркумидан бўлишига, шунингдек, қандай лексик-семантик гурпуага оид бўлишига қараб турлича сўз ясалиши маъносига эга бўлади — турли сўз ясалиш типларини ҳосил қилади.

1. От туркумига оид лексемалардан қуйидаги типдаги феъллар ясади:

1. От-лексемадан англашилган ишни, ҳаракат-ҳолатни қилиш, бажариш маъносидаги феъллар ясади: қийс қилмоқ, қабул қилмоқ, хабар қилмоқ, томоша қилмоқ, таъриф қилмоқ, тарбия қилмоқ, суд қилмоқ, сварка қилмоқ, парвариш қилмоқ, масхара қилмоқ, байрам қилмоқ, анализ қилмоқ каби. Қил феълининг бу типдаги феъл ясаш функцияси жуда актив, бундай феъллар анчагина миқдорни ташкил этади. Бу феъллар -ла аффикси ёрдамида ясалган шу типдаги феъллар билан синонимдир. Қийёсланг: айирбош қилмоқ — айирбошламоқ, ифода қилмоқ — ифодаламоқ, мажбур қилмоқ — мажбурламоқ, орзу қилмоқ — орзуламоқ, сарф қилмоқ — сарфламоқ, тасдиқ қилмоқ — тасдиқламоқ, чама қилмоқ — чамаламоқ, дезинфекция қилмоқ — дезинфекцияламоқ, классификация қилмоқ — классификацияламоқ ва б.

қил феъли ёрдамида ясалган бу типдаги феълларнинг кўпчилиқ қисми объектли феъллардир. Лекин унинг ёрдамида ясалган худди шундай маъноли объектсиз феъллар ҳам анчагина: авж қилмоқ, лаззат қилмоқ, нафрат қилмоқ, ваҳима қилмоқ, ташвиш қилмоқ каби. Бундай объектсиз феъллар -лан аффикси ёрдамида ясалувчи шу типдаги феъллар билан синонимдир. Қийёсланг: афсус қилмоқ — афсусланмоқ, ҳузур қилмоқ — ҳузурланмоқ, эзмалиқ қилмоқ — эзмаланмоқ, хавотир қилмоқ — хавотирланмоқ, овқат қилмоқ — овқатланмоқ ва б. қил феъли ёрдамида ясалган бу типдаги феълларнинг

айримлари *-лаш* 2 аффикси билан ясалган феълларга синонимдир. Қийёсланг: *бахс қилмоқ — бахслашмоқ, суҳбат қилмоқ — суҳбатлашмоқ, ёрдам қилмоқ — ёрдамлашмоқ, рақобат қилмоқ — рақобатлашмоқ, маслаҳат қилмоқ — маслаҳатлашмоқ* ва б.

2. Предметдан ясовчи асос билдирган нарсани юзага келтириш, ҳосил қилиш, уни ясовчи асос билдирган ҳолга келтириш маъносидаги феъллар ясайди: *ғарам қилмоқ, тўда қилмоқ, той қилмоқ* (пахтани), *карж қилмоқ, қийма қилмоқ, толқон қилмоқ* каби. Бундай феъллар *-ла* аффикси ёрдамида ясалган шундай маъноли феъллар билан синоним бўлади. Қийёсланг: *калава қилмоқ — калаваламоқ, зувала қилмоқ — зувалаламоқ, бурда қилмоқ* (бурда-бурда қилмоқ) — *бурдаламоқ, кукун қилмоқ кукунламоқ, тилка-тилка қилмоқ — тилкаламоқ* ва б.

3. Предметни ясовчи асосдан англашилган нарса билан ишлаш, унга шундай нарсани бериш маъноли феъл ясайди. Бу феъллар ҳам *-ла* аффикси ёрдамида ясалган шундай маъноли феъллар билан синонимлик ҳосил қилади: *краска қилмоқ — краскаламоқ, асфальт қилмоқ — асфальтламоқ, замазка қилмоқ — замазкаламоқ* каби.

4. Асбоб-қурол билдирадиган баъзи сўзларга қўшилиб, ясовчи асос англаган нарсага хос иш-ҳаракатни қилиш маъносидаги феъл ясайди. Бу маъносида ҳам қил феъли *-ла* аффикси билан синонимдир: *хала қилмоқ — халаламоқ, дазмол қилмоқ — дазмолламоқ, мола қилмоқ — молаламоқ* каби.

II. Сифатларга қўшилиб шахс ёки предметни ясовчи асосдан англашилган белги-ҳолатли қилиш маъноли феъллар ясайди: *текис қилмоқ, тоза қилмоқ, баравар қилмоқ, жам қилмоқ, мустаҳкам қилмоқ* каби. Қил феъли бу маъно ва функциясида *-ла* ва *-лаштир* аффикслари билан синоним, функциядошдир. Қийёсланг: *тайёр қилмоқ — тайёрламоқ, пачоқ қилмоқ — пачоқламоқ, тамом қилмоқ — тамомламоқ, юмалоқ қилмоқ — юмалоқламоқ, яқин қилмоқ — яқинлаштирмоқ, тенг қилмоқ — тенглаштирмоқ* ва б.

III. Қил ёрдамида товушга тақлид сўзлардан ҳам, образга тақлид сўзлардан ҳам феъл ясалади. Бунда ясовчи асос (тақлид сўз) такрор тусда бўлади: *бидир-бидир қилмоқ, чувур-чувур қилмоқ, диканг-диканг қилмоқ, ғимир-ғимир қилмоқ, жимир-жимир қилмоқ* каби. Бундай феъллар ясовчи асос англаган товуш ёки образ

(тасвир, ифода)нинг юз беришини билдиради: *қисир-қисир қилмоқ, лапанг-лапанг қилмоқ* каби.

Қил феъли бу маъноси ва вазифасида *-ла, илла* аффикслари билан синоним ва функциядош ҳисобланади. Бу функцияда *қил* феъли, кўриб ўтилганидек, тақлид сўзининг такрор шаклига қўшилади, *-ла, -илла* аффикси эса яқка шаклига қўшилади: *пичир-пичир қилмоқ* — *пичирламоқ, қитир-қитир қилмоқ* — *қитирламоқ, ликанг-ликанг қилмоқ* — *ликангламоқ, диринг-диринг қилмоқ* — *дирингламоқ, чирс-чирс қилмоқ* — *чирсилламоқ, хир-хир қилмоқ* — *хирилламоқ, пилч-пилч қилмоқ* — *пилчилламоқ, лўк-лўк қилмоқ* — *лўкилламоқ, лип-лип қилмоқ* — *липилламоқ* ва б.

Ундовлардан *қил* ёрдамида феъл ясалиши санокли ундовлар билан чегараланган. Бундай ясалишда ясовчи асос (ундов) жуфт сўз шаклида бўлади: *дод-фарёд қилмоқ, оҳ-воҳ қилмоқ, дод-вой қилмоқ* каби. Кўришиб турибдики, бундай феълларда ҳам, худди тақлид сўзлардан ясалган феъллардаги каби, ясовчи асос англатган товуш (овоз, сўз)нинг юз бериши ифодаланади.

эт. Бу феъл маъноси ва вазифасига кўра *қил* феъли билан умумийликка эга, яъни у ҳам *қил* феъли ясаган типдаги феъллар ясайди. Лекин, биринчидан, *эт* феъли ёрдамида ясалувчи феъл типлари миқдоран *қил* феъли билан ясалувчи феъл типларига тенг эмас. Иккинчидан, бу икки феълнинг қўлланишида, улар ёрдамида феъл ясалишида ўзига хосликлар бор.

Эт феъли от, сифат ва тақлид сўзлардан феъл ясайди.

1. От-лексемаларга қўшилиб асосдан: англашилган ишни, ҳаракат-ҳолатни қилиш, бажариш маъносидаги феъллар ясайди: *баён этмоқ, давом этмоқ, ижод этмоқ, ифода этмоқ, мудофаа этмоқ, нашр этмоқ, сайр этмоқ, тасвир этмоқ, таъриф этмоқ, таҳлил этмоқ, қиёс этмоқ* каби. Бу типдаги феъл ясалишида асосан *қил* феъли қўлланади. Келтирилган мисоллардаги *эт* феъли ўрнида ҳам *қил* феълнинг қўллаш мумкин (*қил* феълнинг қўллаб бўлмайдиган ҳолат бир-икки сўздагина учрайди: *бахш этмоқ, нўш этмоқ* каби). Умуман, бу типдаги феъл ясалишида *қил* феъли бирон-бир қўшма оттенкага, нуқтанинг-бирор турига хослик белгисига эга эмас, *эт* феъли эса бу функцияда бадийлик оттенкасига эга. Шу туфайли у бадий услубга хос материалларда, шеърятда қўлланади, оддий сўзлашувда эса деярли учрамайди. Бадийлик оттенкаси билан ифодалаш мумкин бўлмайдиган

ган ёки талаб этилмайдиган ҳолларда бу феъл қўлланмайди. Мас., *чама қилмоқ* — *чамаламоқ*, *классификация қилмоқ* — *классификацияламоқ* дейилади, лекин *чама этмоқ*, *классификация эт* каби ясашиш учрамайди.

2. Сифат-лексемаларга қўшилиб, нарс-предметни асосдан англашилган белги-ҳолатли қилиш маъноли феъл ясаиди: *абгор этмоқ*, *вайрон этмоқ*, *лол этмоқ*, *обод этмоқ* каби. Лекин, биринчидан, бундай феъллар жуда саноқли. Иккинчидан, булар ҳам умумқўлланишга хос феъллар эмас. Бу типдаги феъллар *қил* феъли ёрдамида ясалади.

3. Товушга ёки образга тақлид сўзларга қўшилиб асосдан (тақлид сўздан) англашилган товуш ёки образ (тасвир, ифода) нинг юз бериши маъноли феъл ясаиди *ғийт этмоқ*, *дук этмоқ*, *ярқ этмоқ*, *лоп этмоқ* каби.

Кўриб ўтдикки, *қил* феъли ҳам тақлид сўзлардан шундай маъноли феъллар ясаиди. Бу функцияда *қил* ва *эт* феълларининг ўзаро фарқли хусусияти шундаки, *қил* феъли фақат такрорий тақлид сўзлардан шундай феъллар ясаиди, *эт* феъли эса якка тақлид сўзлардан ҳам феъл ясайверади. Қиёсланг: *қисир этмоқ* — *қисир-қисир қилмоқ* (*қисир қилмоқ* дейилмайди), *қимир этмоқ* — *қимир-қимир қилмоқ*, *тап этмоқ* — *тап-тап қилмоқ*, *жаз этмоқ* — *жаз-жаз қилмоқ*, *дик этмоқ* — *дик-дик қилмоқ* ва б.

Маълум бўладикки, яъни бир типдаги (бир хил маъноли) феълларнинг ясашишида, агар ҳаракат-ҳодиса такрорий бўлса, такрорий тақлид сўзлардан *қил* ёрдамида феъл ясалади. Бир мартали (однократный) ҳаракатни билдирувчи феъл ясашишида эса *эт* феъли қўлланади.

Бўл. Белги-ҳолат билдирувчи лексемаларга қўшилиб шахс ёки предметда асосдан англашилган белги, ҳолатнинг юз бериши, шахс ёки предметнинг шундай ҳолатга тушиши маъноли феъллар ясаиди: *пок бўлмоқ*, *пачоқ бўлмоқ*, *халқоб бўлмоқ*, *жам бўлмоқ*, *безовга бўлмоқ*, *катта бўлмоқ*, *иноқ бўлмоқ*, *вазмин бўлмоқ*, *аҳил бўлмоқ*, *ғижим бўлмоқ* каби.

Қил феъли ҳам белги билдирувчи сўзларга қўшилиб шахс ёки предметни асосдан англашилган белги-ҳолатли қилиш маъноли феъллар ясаини кўрган эдик. Демак, *қил* ва *бўл* феъллари бу вазифада маълум умумийликка эга. Асосий фарқ шундаки, *қил* феъли объектли, *бўл* эса объектсиз феъллар ясаиди. Қиёсланг: *жам қилмоқ* — *жам бўлмоқ*, *тайёр қилмоқ* — *тайёр бўлмоқ*, *кир қилмоқ* — *кир бўлмоқ* ва б.

Аффиксация усули билан феъл ясалиши таҳлилида кўрдикки, *-лан* ва *-лаш* аффикси ҳам белги билдирувчи сўзлардан шу тишдаги феъллар ясайди. Демак, *бўл* феъли ва *-лан*, *-лаш* аффикслари билан ясалган бу типдаги феъллар ўзаро синоним бўлади. Шу туфайли уларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин бўлади (ҳамма вақт эмас албатта). Қиёсланг: *тинч бўлмоқ* — *тинчланмоқ*, *мағрур бўлмоқ* — *мағрурланмоқ*, *маъюс бўлмоқ* — *маъюсланмоқ*, *заха бўлмоқ* — *захаланмоқ*, *осон бўлмоқ* — *осонлашмоқ*, *ишқал бўлмоқ* — *ишқаллашмоқ*, *равшан бўлмоқ* — *равшанлашмоқ*, *тенг бўлмоқ* — *тенглашмоқ* ва б.

Маълум бўладикки, феъл ясалишида аффиксация усули билан бирга *қил*, *эт* ва *бўл* ясовчилари ёрдамида феъл ясалиши ҳам ўзига хос ўрин тутади.

РАВИШ ЯСАЛИШИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида композиция усули билан ясалган қўшма равишлар (умуман қўшма равишлар) у қадар кўп эмас. Бор бўлган қўшма равишлар қуйидаги моделларда ясалган:

Бир сўзининг бошқа сўзларга бирикишидан ҳосил бўлган қўшма равишлар: *бир вақт*, *бир қанча*, *бир талай*, *бир йўла* каби.

Ҳар сўзининг от, олмош, равиш билан бирикишидан ҳосил бўлган қўшма равишлар: *ҳар вақт*, *ҳар қачон*, *ҳар доим* каби.

Ҳеч сўзининг от, олмош билан бирикувидан ҳосил бўлган қўшма равишлар: *ҳеч вақт*, *ҳеч ким*, *ҳеч қандай* каби.

Келтирилган қўшма равишлар маълум модель (андаза, схема) асосида ясалса ҳам, лекин улар сўз яшаш асоси ва ясовчи формантдан иборат структурага эга эмас. Чунки, улар таркибида регуляр қатнашаётган компонент (*бир*, *ҳар*, *ҳеч*) сўз ясовчи (формант) га хос функция ва маънога эга эмас — қўшма равишлар маъносини компонентлари маъноси билан асослаб (мотивлаб) бўлмайди. Шу туфайли таркибида регуляр қатнашувчи компоненти бўлган бундай равиш турлари сўз (равиш) ясалишининг маълум бир типини ҳосил қилмайди.

Умуман, ҳозирги ўзбек адабий тилида композиция усули билан янги равишлар ясалиши қузатилмайди.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Кириш	4
УМУМИЙ МАЪЛУМОТ	12
АФФИКСАЦИЯ УСУЛИ БИЛАН СЎЗ ЯСАЛИШИ	35
От ясалиши	36
Сифат ясалиши	51
Феъл ясалиши	76
Равиш ясалиши	93
КОМПОЗИЦИЯ УСУЛИ БИЛАН СЎЗ ЯСАЛИШИ	97
От ясалиши	102
Сифат ясалиши	103
Феъл ясалиши	104
Равиш ясалиши	109

АЗИМ ХОДЖИЕВ
СЛОВООБРАЗОВАНИЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА
Учебное пособие для студентов педвузов

Редактор *М. Вахромова*
Будий редактор *Ж. Одилов*
Техн. редактор *С. Турсунова*
Корректор *Л. Мирзаахмедова*

ИБ № 4956

Теришга берилди 22.09.88. Босишга рухсат этилди 07.06.89. Формати 84×108^{1/2}. Тип. қоғози №2. Кегли 10 шпоцсиз. Гарнитура литературная. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 5,88. Шартли кр.-отт 6,09. Нашр. л. 5,35. Тиражи 4000. Заказ № 1595. Ваҳоси 20 т.

«Уқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129: Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13-157-88.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 3-босмаҳонаси. Тошкент, Юнусобод массиви, Муродов кўчаси, 1. 1989.

Типография № 3 ТППО «Матбуот» Государственного комитета УССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Ташкент, массив Юнусабад, ул. Мурадова, 1.